

บทที่ 3

การก่อตั้งธรรมเนียมศึกษายใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ความเคลื่อนไหวทางพุทธศาสนาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

พระมหากษัตริย์ไทย ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ทรงส่งเสริมการศึกษาทางด้านปริยัติธรรมด้วยกันทุกพระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชปรารภว่า "พระบาลีและพระอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้มีผิดเพี้ยนวิปลาสอยู่เป็นอันมากฉะนั้นจะเป็นคัมภีร์พระปฏิบัติศาสนา ปฏิเวธศาสนานี้มิได้"¹ โปรดฯให้มีการรวบรวมและแปลพระไตรปิฎกจากภาษาต่าง ๆ จารึกเก็บไว้ในตู้ ณ หอพระมณเฑียรธรรมเพื่อถวายแก่พระสงฆ์ให้เล่าเรียนตามพระอารามหลวง และเมื่อเกิดการกักท้วงว่า พระไตรปิฎกที่มีนั้น อักษรเพี้ยนยักเยื้องสะทกวิปลาสอยู่แต่ฉบับเดิมโปรดฯให้สังคายนาพระไตรปิฎกเหล่านี้ในปี พ.ศ. 2332² และทรงสร้างถวายไปตามพระอารามต่าง ๆ และให้พระสงฆ์นำไปคัดลอกเพื่อใช้ในการศึกษาเล่าเรียน³

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯให้สมเด็จพระสังฆราช (สุก) จัดระเบียบการสอบปริยัติธรรมขึ้น(บาเรียน) โดยแบ่งออกเป็น 3 ชั้น คือ

บาเรียนตรี ใช้พระสูตรเป็นหลักสูตรตามแต่กรรมการจะกำหนดให้ผู้สอบแปล

บาเรียนโท ใช้พระสูตรกับพระวินัยเป็นหลักสูตรให้ผู้สอบแปล

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเดโชฯ ทรงชำระพระราชนิพนธ์ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพนายไต้ลิ่ง พรประภา ณ สุสานศรีราชา จังหวัดชลบุรี วันที่ 4 กันยายน พ.ศ. 2511) (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, 2511), หน้า 740.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การข้าของครูสภา, 2505), หน้า 183-192.

³ เสถียร ศกุนตลา, พุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 179.

บาเรียนเอก ใช้พระสูตร, พระวินัยและพระปรมัตถ์เป็นหลักสูตรตามแต่คณะกรรมการจะเลือกให้แปล⁴

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจากการเกิดอหิวาตกโรคครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2363⁵ ทำให้เกิดการส่งเสริมและฟื้นฟูการสวดมนต์ทั้งพระปริตรและพระธรรมให้มีการแปลบทสวดมนต์จากภาษาบาลีออกเป็นภาษาไทยซึ่งการแปลบทสวดมนต์มีความสำคัญเทียบได้กับการสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก⁶ ในการสอบปริยัติธรรมทรงให้สมเด็จพระสังฆราช(มี) จัดการแบ่งหลักสูตรออกเป็น 9 ชั้น หรือ 9 ประโยค คือ

ประโยค 1, 2, 3 ใช้คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเป็นแบบเรียน การสอบต้องแปลคร่าวเดียวให้ผ่านทั้ง 3 ประโยค

ประโยค 4 ใช้คัมภีร์มังคลัตถที่ปณี นั้นต้น

ประโยค 3 ใช้บาลีสุมตถะ แล้วเปลี่ยนเป็นคัมภีร์สารัตถะสังคหะกลับกันไปมา

ประโยค 6 ใช้คัมภีร์มังคลัตถที่ปณี นั้นปลาย

ประโยค 7 ใช้คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาวิชัย

ประโยค 8 ใช้คัมภีร์วิสุทธรวรรคปกรณ์วิเสส

ประโยค 9 ใช้คัมภีร์กาสารัตถที่ปณี ต่อมาเปลี่ยนเป็นฐีกาอภิธรรมมัตถวิภาวินี

การสอบปริยัติธรรมนี้เป็น การแปลแบบปากเปล่าใช้พระอารามของ

สมเด็จพระสังฆราชคือวัดมหาธาตุเป็นสถานที่สอบ แต่ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระราชศรัทธา

⁴สมพงษ์ เกரியงไกรเพชร, 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย (กรุงเทพมหานคร : แพรพิกษา, 2516), หน้า 42-43.

⁵สมเด็จพระยาตาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของครุสภา, 2505), หน้า 87-88.

⁶สันติ นันทิตพรหมชาติ, "ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 74.

⁷สิริวัฒน์ คำวันสา, สงฆ์ไทยใน 200 ปี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีอนันต์, 2524), หน้า 51-52.

จะสลับฟังการแปลก็จะจัดให้มีการสอบในพระบรมมหาราชวัง⁸ แต่การจัดให้มีการสอบ
 ปรียัติธรรม⁹ ไม่มีกำหนดการแน่นอนจะมีขึ้นต่อเมื่อพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงรับสั่งขึ้น
 บรรดาสิ่งหมายกึ่งปวงและเจ้าพนักงานฝ่ายบ้านเมืองก็จะประชุมกันเพื่อกำหนดการสอบ
 ปรียัติธรรม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธรูปเลิศล้ำเกล้า
 ไม่มีการกำหนดเวลาสอบที่แน่นอนและนาน ๆ จึงมีการสอบครั้งหนึ่ง¹⁰ จนถึงสมัย
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อการศึกษาศึกษาปรียัติธรรมเพิ่มขึ้น
 ทรงสร้างพระไตรปิฎกขึ้นเป็นจำนวนมาก และพระไตรปิฎกในสมัยของพระองค์ถือได้ว่ามีความสมบูรณ์
 มากขึ้นเพราะได้มีการยืมพระไตรปิฎกจากต่างชาติเข้ามาทำการตรวจสอบกับพระไตรปิฎกของไทย¹⁰
 รวมทั้งทรงสนับสนุนการแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย¹¹ ทรงวางฎีกาถวายแก่
 พระสงฆ์ที่จะเข้ามาถวายเทศน์ให้เทศน์เรื่องโดยลำดับในพระไตรปิฎก เมื่อราชบัณฑิตนำฎีกาและ
 หนังสือฉบับหลวงไปให้พระผู้จะเทศน์พระรูปนั้นก็จะต้องแปลและแต่งเป็นภาษาไทยสำหรับถวายเทศน์
 ด้วยเหตุที่การศึกษาพระไตรปิฎกในสมัยนี้เป็นไปอย่างกว้างขวาง หมายถึงการศึกษาศึกษาบาลีเพื่อแปล
 เป็นภาษาไทยตามสำนักวัดต่าง ๆ รวมทั้งพระไตรปิฎกในสมัยนี้ได้กล่าวว่ามีสมบูรณ์มาก¹²

⁸ สมพงษ์ เกียรติไกรเพชร, 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย, หน้า 57-58.

⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำราพระราชาคณะ, ประชุมพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทาง
 พุทธศาสนา (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพอุณาธาร(ผล ชินบุตร) โด
 ณ ฌาปนสถานวัดพิเรนทร วันที่ 21 มีนาคม พ.ศ. 2514) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
 รุ่งเรืองธรรม, 2514), หน้า 244.

¹⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2,
 หน้า 87.

¹¹ ยัชจรา กาญจนไฉยย, "การฟื้นฟูพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 พ.ศ. 2325-2395" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์
 ศึกษาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 93.

¹² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4
 ภาค 2 (คณะธรรมยุตพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชสกล
 มหาสังฆปริณายก(จวน อุฏฐายี) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ. 2515)
 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2515), หน้า 607

ส่วนการศึกษาปรียัติธรรมยังคงมีรูปแบบและวิธีการ เช่นเดียวกับสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่มีการกำหนดการสอบ 3 ปีต่อครั้งเป็นการกำหนดต่อมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹³ รวมทั้งการส่งเสริมในลักษณะต่าง ๆ เช่น การให้รางวัลเจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ที่เอาใจใส่ส่งเสริมการเล่าเรียนพระไตรปิฎก¹⁴ พระสงฆ์และสามเณรที่สามารถสอบไล่ เป็นเปรียญประโยคต่าง ๆ ก็จะได้รับพระราชทานจตุปัจจัยนิคมกัณฑ์¹⁵ นอกจากนี้บรรดาพระสงฆ์ที่สามารถสอบได้เปรียญจะได้สิทธิพิเศษในการยกฐานะญาติพระที่เห็นไฟร่หลวงให้พ้นจากการเป็นไฟร่ไปเป็นโยมสงฆ์ได้¹⁶

เห็นได้ว่า การทำนุบำรุงการเล่าเรียนและการสอบปรียัติธรรมของพระมหากษัตริย์ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เจริญขึ้นมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งนอกจากการศึกษาปรียัติธรรมคือการศึกษาหลักธรรมของพระพุทเจ้าที่เห็นการสืบทอดพระศาสนาโดยตรงแล้ว ผู้สอบปรียัติธรรมได้จะได้รับการยกย่อง พระมหากษัตริย์ก็จะทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์ทางด้านคณะสงฆ์ให้แก่พระสงฆ์ผู้มีความรู้ทางธรรมเหล่านี้ รวมทั้งการพระราชทานนิคมกัณฑ์ให้แก่พระสงฆ์เหล่านี้ เช่นเดียวกับบรรดาข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ และดูเหมือนว่าบรรดาพระสงฆ์ผู้ทรงสมณศักดิ์นี้มี

¹³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2470), หน้า 113

¹⁴ "เรื่องมีประกาศให้ทาน ณ ที่เข้าของพระอารามต่าง ๆ" หอสมุดแห่งชาติ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 1/2.

¹⁵ พระราชปจณาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2513), หน้า 144.

¹⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 173

โอกาสได้รับคำตอบแทนคักว่าบรรดาขุนนางในราชสำนักเสียอีก*

นอกจากนี้การที่พระสงฆ์สามารถผ่านการสอบปริยัติธรรม ได้ตั้งเท่ากับเป็นการพิสูจน์ความสามารถในการเขียน การอ่าน ที่ช่วยทำให้พระสงฆ์เหล่านี้สึกออกมาเป็นคฤหัสถ์ ถ้าปรารถนาจะทำราชการก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ถวายตัวเข้ารับราชการได้ เพราะเหตุที่เป็นผู้ได้เล่าเรียนมีความรู้มากมาแต่เมื่อบวช มักได้เป็นขุนนางมีตำแหน่งในกรมลูกขุน, กรมอาลักษณ์และกรมราชบัณฑิต¹⁷ เป็นหนทางที่ง่ายที่สุดสำหรับสามัญชนในการที่จะเลื่อนเสถานภาพทางสังคมของตน ตัวอย่าง พระสงฆ์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ลาสิกขาบทยอมรับราชการ เช่น พระยาวิจิตรธรรมปริวัฒน์ (คำ พรหมกลีกร) เป็นชาวเมืองพนานิคมได้เดินทางไปศึกษาปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2432 สามารถสอบปริยัติธรรมจนได้เปรียญ 7 ประโยค มีสมณศักดิ์ทางศาสนาเป็นพระศาสนาติลิกเจ้าคณะมณฑลชุมพรในปี พ.ศ. 2442 ท่านได้ลาสิกขาบทยในปี พ.ศ. 2446 และรับราชการจนได้ตำแหน่งพระยาวิจิตรธรรมปริวัฒน์ เจ้ากรมราชบัณฑิตในปี พ.ศ. 2466 ท่านถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2477 รวมอายุได้ 63 ปี¹⁸ พระยาวิจิตรธรรมปริวัฒน์นับตั้งแต่ได้เดินทางไปกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2432 จนถึงเสียชีวิตไม่เคยได้กลับมายังเมืองพนานิคมเลย แต่ชื่อเสียงของท่านเป็นที่กล่าวถึงจาก "ชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านมาเป็นเครื่องพยุ่งน้ำใจให้มีมานะกล้าหาญบากบั่นทำความดี เพื่อพยุ่ง

¹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าพระยาบรมราชานุภาพ, "ประวัติเจ้าพระยาอมราช (เป็น สุขุม)," ใน ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุณาค), ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี), ประวัติเจ้าพระยาอมราช (เป็น สุขุม) (กรุงเทพมหานคร : องค์การข้าราชการของครูสภา 2518), หน้า 54.

¹⁸ ไตรยกุมารทองสิง - จันทวี กานกายน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 64-65.

* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการให้กราบทูลกรมหมื่นนวรวัชรวิชัยพิณว่า "ข้าราชการฝ่ายคฤหัสถ์เข้ามารับราชการในวังเห็นตเห็น้อยตั้งเอาหนังสือต่างน้ำกลับไปยังบ้านมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบ้านมือไม่เปล่านั้นมีปะหล่มแต่เมื่อวันรับเบี้ยหวัดถึงกระนั้นก็ได้น้อยกว่าพระสงฆ์โดยมาก"

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2

(กรุงเทพมหานคร : องค์การข้าราชการของครูสภา, 2506), หน้า 157.

ฐานะของตนและพยานิคมต่อไป"¹⁹ เห็นได้ว่าการศึกษาวินัยธรรมนี้จึงได้ให้โอกาสในการ
เลื่อนฐานะได้เป็นอย่างดีและยังเป็นสิ่งที่ดึงดูดใจสำหรับบุคคลอื่น ๆ ในท้องถิ่น

พระมหากษัตริย์จะทรงอุปถัมภ์ศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองเพราะว่าศาสนจักรนั้นแม้จะ
ไม่มีส่วนปกครองบ้านเมืองโดยตรง แต่โดยทางอ้อมแล้วมีอิทธิพลต่อความคิดและความเชื่อของ
ประชาชนอย่างมาก การที่อาณาจักรสนองความต้องการของพุทธจักรในแง่ของการอุปถัมภ์บำรุง
ศาสนา พุทธจักรก็สนองความต้องการของอาณาจักรในแง่ของการให้อาณาจักรเข้าถึงประชาชน
ด้วยการเป็นตัวกลางระหว่างประชาชนและอาณาจักร²⁰ พระมหากษัตริย์เองก็ไม่แตกต่างไปจาก
คนธรรมดาทั่ว ๆ ไปที่ปรารถนาจะสร้างบุญเพื่อที่จะได้ผลตอบแทนในอนาคตโดยพุทธจักรเป็น
แหล่งที่มาของวิธีการและคำสอน การอุปถัมภ์ศาสนาจึงเป็นการสร้างพระราชกุศลที่เป็นได้ทั้งทาง
โลกและทางธรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงส่งพระทัยส่งเสริมการศึกษาวินัยธรรม
ให้มีความเข้าใจในการนับถือศาสนาอย่างมีเหตุผล ซึ่งนโยบายเช่นนี้มิได้เกิดขึ้นเฉพาะในรัชสมัย
นี้เท่านั้น แต่เป็นนโยบายที่มีการกระทำสืบเนื่องกันมาในรัชกาลต่อมา²¹ การตรวจตราให้
พระสงฆ์เคร่งครัดในพระวินัยปรากฏในรัชกาลต่าง ๆ ในช่วงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มี
การเอาใจใส่อยู่เสมอมีการสึกพระสงฆ์ที่ละเมิดพระวินัยครั้งละมาก ๆ²² หรือแม้แต่การลด
สมณศักดิ์ของพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ที่มีพฤติกรรมไม่สมควร²³ ส่วนด้านการส่งเสริมการศึกษา

¹⁹ ไตรยกุมารทองสิง - จันทร กานกายน, ตำนานเมืองพยานิคม, หน้า 65.

²⁰ นาฏวิภา ชลิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), หน้า 138-139.

²¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้น
รัตนโกสินทร์," ใน ปากไก่ และใบเรือ, หน้า 410.

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3
เล่ม 2, หน้า 81.

²³ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2 เล่ม 2, หน้า 63.

ปรียัติธรรมปรากฏว่าพระสงฆ์ที่มีความรู้ปรียัติธรรมจะมีโอกาสได้รับสมณศักดิ์สูงกว่าพระสงฆ์ที่เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนา²⁴ พระมหากษัตริย์เองทรงเอาใจใส่จนถึงกับมีการขอร้องให้จัดการสอนปรียัติธรรมตามวัดต่าง ๆ²⁵

ความเคลื่อนไหวทางศาสนานี้ได้เริ่มมีขึ้นในหมื่นชั้่นนำในท่วงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ กิจกรรมทางศาสนาของพระมหากษัตริย์อยู่ในเงื่อนไขของการมีคณะสงฆ์ที่บริสุทธิ์และมีความรู้ที่จะสืบต่อศาสนวงศ์ต่อไป ไม่ใช่เป็นแค่การฟื้นฟูความคิดทางศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงความคิดทางศาสนาจากโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์²⁶ การก่อตั้งของธรรมยุติกนิกายคือส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงด้านศาสนาในช่วงนี้

การศึกษาการเกิดของธรรมยุติกนิกายที่เป็นความเคลื่อนไหวทางศาสนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยอธิบายว่าเกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจของวชิรญาณภิกษุที่เห็นความปั่นป่วนและเสื่อมโทรมของสถาบันพุทธศาสนาของไทย โดยมีต้นกำเนิดจากพุทธศาสนาแบบรามัญที่มีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดน่าเลื่อมใส สิ่งนี้สามารถอธิบายได้จากการแสดงออกโดยเห็นการปฏิบัติให้สอดคล้องกับพระธรรมพระวินัย เช่น การครองจีวร กระบวนการอุปสมบท การสวดมนต์ให้ถูกต้องตามพยัญชนะ เป็นต้น ความพยายามในการเน้นเรื่องพระธรรมพระวินัยนี้สอดคล้องกับแนวคิดของการรักษาให้ศาสนวงศ์ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ให้บริสุทธิ์

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ

หลักการของธรรมยุติกนิกายคือ การปฏิรูปการนับถือพุทธศาสนาทั้งของคฤหัสถ์และ

²⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2, หน้า 64.

²⁵ พระราชปฤจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, หน้า 25-27.

²⁶ สายชล วรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก(พ.ศ. 2325-2352)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524). หน้า 132.

พระสงฆ์เสียใหม่ให้ถูกต้องตามมาตรฐานของผู้นำธรรมยุติกนิกาย²⁷ เริ่มขึ้นจากการปฏิเสธความชอบธรรมของคณะสงฆ์ที่มีอยู่เดิมจากเหตุผลที่ว่า "ศาสนวงค์นั้นอันตรธานมาตั้งแต่วันกรุงเก่าแตกแก่มานี้แล้ว"²⁸ โดยที่คณะสงฆ์มีความวิบัติในตนเอง 5 ประการคือ กรรมวาจาวิบัติ, สัมมาวิบัติ, บริชัฏวิบัติ, อาชาวิบัติและครองผ้าไม่ถูกต้อง²⁹ วัชรญาณภิกษุได้ให้ความเห็นว่าสภาพของคณะสงฆ์ไทยขณะนั้นอยู่ในสภาวะที่

... ไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส จึงได้ทรงพระปรารภสั่งเวฬุพระภิกษุด้วย

การศาสนาคือวงค์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่าเป็นของมีรากเง่าอันแน่นแฟ้น

ไม่มีมูลที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สรดพระภิกษุในการทรงเพศเป็น

บรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตดูไม่สมควร...³⁰

เมื่อทรงปฏิเสธคณะสงฆ์เดิมแล้วได้รับเอาภิกษุสัมมาภิกษุมาเป็นต้นแบบของคตินิยมธรรมยุติกนิกาย โดยทรงรับเอาศาสนวงค์นี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2368 ซึ่งเป็นพรรษาที่ 2 ของพระองค์ พระสงฆ์ภิกษุสัมมาภิกษุหมายถึงพระสงฆ์ผู้อุปสมบทในสีมา ชื่อ กัลยาณีในรามัญประเทศ³¹ ที่พระเจ้ารามาธิบดีอาราธนาพระสงฆ์ให้ไปนำอุปสมบทอันบริสุทธิ์ในลังกาทวีปมาประดิษฐานใน

²⁷ ศรีสุพร ช่างสกุล, "ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368-2464)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 22.

²⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, "เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ 4," ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทย ในรัชกาลที่ 4 ภาค 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า (2)

²⁹ คณินันต์ย์ จันทบุตร, การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 16-17.

³⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่เมรุท้องสนามหลวง เมื่อปี พ.ศ. 2465) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 60.

³¹ สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), ศาสนวงค์ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2531), หน้า 25.

รามัญประเทศ โดยสืบมาจากพระมหินทรเถระอันพระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งจากกรุงปาฏลีบุตร ให้มาสืบพระศาสนาในลังกาทวีป³² พระสงฆ์ในนิภายนี้มีความเคร่งครัดในด้านพระวินัย ต่อมา วิชาญาณศึกษาทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทใหม่ตามแบบวิธีรามัญนิกายและทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบท ใหม่หลายครั้ง จนแน่พระทัยว่าได้ทรงพบศาสนวงศ์ที่สืบเนื่องมาอย่างถูกต้องที่สุดอันจะพึงหาได้³³

ในอีกความหมายหนึ่ง การที่วิชาญาณศึกษาปฏิเสธความชอบธรรมของคณะสงฆ์ที่มีอยู่ เดิมและทรงแยกตัวออกมาแสวงหาวงศ์บรรพชาอุปสมบทใหม่ เพื่อสืบทอดพระศาสนา นั้น วิชาญาณ ศึกษาจึงเป็นอิสระจากคณะสงฆ์ไทยเพราะศาสนวงศ์ได้อันตรฐานตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ พม่าในปี พ.ศ. 2310 แล้ว³⁴ นิกายสงฆ์นิกายใหม่ของวิชาญาณศึกษาซึ่งถือว่ามี ความถูกต้องมากกว่าคณะสงฆ์ไทยและยังแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างอย่าง เป็นรูปธรรมระหว่างคณะสงฆ์นิกายใหม่ ของวิชาญาณศึกษากับพระสงฆ์อื่น ๆ โดยการครองผ้าซึ่งเป็นภาพรหมแหวกแบบพระสงฆ์รามัญจนกลายเป็นสัญลักษณ์ของนิกายสงฆ์ใหม่นี้ ในขณะที่ความแตกต่างในด้านความคิดเป็นนามธรรมที่คนทั่วไป เห็นได้ยาก การสร้างเอกลักษณ์ให้ปรากฏเป็นรูปธรรมขึ้นจึงแสดงให้เห็นถึงความแตกต่าง ระหว่างนิกายสงฆ์เดิมนิกายสงฆ์ใหม่ที่จะช่วยเสริมความแตกต่างด้านนามธรรมให้เด่นชัดขึ้น

จากปี พ.ศ. 2368 ถึงปี พ.ศ. 2371 สำนักปฏิบัติธรรมของวิชาญาณศึกษามีชื่อเสียงมากขึ้นจนเทียบได้กับสำนักของพระวิเชียรปรีชา(ภู่) ผู้เคยเป็นพระอาจารย์ของ พระองค์³⁵ ส่วนทางราชสำนักยังทรงได้รับการยอมรับจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำหน้าที่จัดสมณทูตไปลังกาในปี พ.ศ. 2380 จากการทำพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะส่งสมณทูตไปลังกาเพื่อขอยืมพระไตรปิฎกและเสาะหาพระบรมสารีริกธาตุ

³² สมเด็จพระญาณสังวร(สุวฑฺฒโน), ศาสนวงศ์, หน้า 31-34.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-18.

³⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ใน ในประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาคที่ 1, หน้า (10) - (11).

³⁵ นฤมล อีรวัดน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 91.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้วชิรญาณภิกขุเป็นผู้จัดการเลือกพระสงฆ์เป็นสมณทูต³⁶ ต่อมาวชิรญาณภิกขุและคณะธรรมยุติกก็ได้รับหน้าที่สมณทูตในการดำเนินการติดต่อกับลังกา จนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งด้านการส่งสมณทูตไปยังลังกา การต้อนรับสมณทูตจากลังกาหรือการมีสมณสาส์นไปขอขัมพระไตรปิฎกจากแหล่งอื่น ๆ³⁷ ด้านการศึกษาปริยัติธรรมวชิรญาณภิกขุได้รักษาที่เป็นกรรมการสอบปริยัติธรรม จนในปี พ.ศ. 2384 ทรงอยู่ในอันดับ 5 นี้จากสมเด็จพระสังฆราชจากจำนวนพระราชอาคันตุกะทั้ง 30 รูป³⁸

ในปี พ.ศ. 2372 วชิรญาณภิกขุทรงประกาศศาสนพรหมจรรย์และตั้งนิกายให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใส³⁹ ปี พ.ศ. 2372 คือปีที่เสด็จไปประทับ ณ วัดสมอราย(ราชาธิวาส) สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงลิขิตไว้ว่า พระอุปัชฌาย์ของพระองค์ตรัสว่า ปี พ.ศ. 2372 เป็นปีที่คณะธรรมยุติกนิกายได้เริ่มมีขึ้น⁴⁰ กล่าวได้ว่า ธรรมยุติกนิกายได้เริ่มเผยแพร่แนวปฏิบัติแห่งนิกายของตนแล้วในช่วงนี้ แต่อย่างไรก็ตามในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคณะธรรมยุติกนิกายยังมีฐานะเป็นแต่สำนักที่เรียกว่า สำนักวัดบน คือวัดบวรนิเวศวิหาร⁴¹ ซึ่งเหมาะสมกับการปกครองที่มีจำนวนพระสงฆ์

³⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ (กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, 2514), หน้า 90--91.

³⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่มที่ 2, หน้า 87.

³⁸ นฤมล ชีววัฒน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 120.

³⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "พระราชประวัติในรัชกาลที่ 4," ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า (5)

⁴⁰ สมเด็จพระญาณสังวร(สุวฑฺฒโน), ศาสนวงศ์, หน้า 82.

⁴¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์ (มหาหมกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ นิพนธ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบรอบ 50 ปี แห่งวันสิ้นพระชนม์ แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีศตวรรษ, 2514), หน้า 21.

และวัดที่ขึ้นต่อวชิรญาณภิกษุน้อย ทำให้ลักษณะการปกครองของธรรมยุตในช่วงแรกเป็น การปกครองแบบอาจารย์ปกครองศิษย์ แม้ว่าจะอยู่ภายใต้การปกครองของคณะกลางซึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้กรมหมื่นปรมาณูธิดธิโนรสเป็นเจ้าคณะ⁴² คณะธรรมยุตในช่วงนั้นนับได้ว่ามีอิสระอยู่ในระดับหนึ่งคือการทำสิ่งที่สามารถที่จะปฏิบัติตามหลักการ ของตนเอง โดยที่เป็นวัตรปฏิบัติที่แตกต่างออกไปจากคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ในสมัยนั้นปฏิบัติหลาย ประการด้วยกัน

วัตรปฏิบัติของธรรมยุติกนิกาย

วชิรญาณภิกษุได้แก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกายให้ถูกต้องตามแนวทาง ของพระองค์เพื่อให้คนทั่วไปเกิดความศรัทธาในพระสงฆ์นิกายนี้ วัตรปฏิบัติดังกล่าวมีดังนี้คือ

1. การครองผ้า พระสงฆ์และสามเณรธรรมยุติกนิกายจะครองผ้าแหวกอย่างพระ สงฆ์รามัญหรือที่เรียกว่า การห่มแหวก ซึ่งมีวิธีการห่มจีวรโดยมีวนลูกบวบบิดมาทางซ้ายมือ ยกขึ้นพาดไว้บนบ่าซ้ายทำให้ชายจีวรแหวกริมผ้าข้างล่างจะปกคลุมเข้าลงมาเพียงครึ่งหน้าข้าง เมื่อเข้าที่ประชุมหรือออกนอกพระอารามให้รัดประคตเอา⁴³

2. การทำวัตร ได้กำหนดให้มีการทำวัตรทั้งเช้าและค่ำทุกวันโดยที่วชิรญาณภิกษุ ได้แต่งคัมภีร์การขึ้นใหม่เป็นภาษามคธมีลักษณะทั้งร้อยแก้วและคาถา นอกจากนี้ให้มีการ สวดมนต์ประจำวันต่อจากการทำวัตรเย็นโดยการเลือกพระสูตรต่าง ๆ มาสวดผลัดวันกันไป

3. การกำหนดให้ทุกวันพระทั้งระหว่างพรรษาและออกพรรษาเป็นวันธรรมสวนะ ทุกครั้งโดยกำหนดให้มีเทศนาทั้งเช้าและบ่าย วชิรญาณภิกษุจะเสด็จลงประทานอุโบสถศีลและทรง เทศนาด้วยพระองค์เอง การเทศนาของพระสงฆ์ธรรมยุตใช้วิธีการเทศนาโดยใช้ฝีปากไม่นิยม ให้มีการเขียนหนังสือไว้เทศนา แม้บางครั้งวชิรญาณภิกษุจะทรงเรียบเรียงให้พระสงฆ์องค์อื่น ๆ เทศนาในโอกาสสำคัญ ๆ หรือในพระราชพิธีต่าง ๆ ก็ตาม เมื่อเสร็จแล้วก็โปรดให้เผาไฟหมด

⁴² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, หน้า 196.

⁴³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 34.

จึงมีหลักฐานเหลืออยู่เป็นพระราชนิพนธ์ไม่มากนัก⁴⁴ โดยเป็นคำอธิบายที่ใช้ภาษาง่าย ๆ ที่ชักชวนให้ผู้นับนิกายและปฏิบัติตามหลักธรรม พระราชนิพนธ์ที่เหลือเป็นหลักฐาน เช่น เรื่องอุโบสถศีลกลา ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴⁵ นอกจากนั้นเป็นเรื่องที่มีศิษย์ของวชิรญาณภิกษุที่สามารถจดจำพระราชนิพนธ์เหล่านี้และได้จดไว้คัดลอกกันต่อมา เช่น พระบรมราชาสารสิน⁴⁶ มนุษยธรรม 4 ประการ⁴⁷ คาถาธรรมบรรยาย⁴⁸ ปฏิจลสมุปบาท⁴⁹ เป็นต้น

4. เมื่อถึงกำหนดในวันสำคัญทางพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจะต้องประกอบพิธีในวันดังกล่าว ซึ่งมีทั้งการเวียนเทียน การเทศนา เรื่องของวันนั้น ๆ การสวดคาถาตามที่วชิรญาณภิกษุทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น⁵⁰

⁴⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 28.

⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "อุโบสถศีลกลา," ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 160-181.

⁴⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาสารสิน (พิมพ์แจกในงานศพเจ้าจอมมารดากลิ่นในรัชกาลที่ 4 ครบสัปดาห์วัน ที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 3-8.

⁴⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, มนุษยธรรม 4 ประการ (พระบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพงศาติศรมหิป โปรดให้พิมพ์แจกผู้ถวายน้ำสงกรานต์ปี พ.ศ. 2470) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2470), หน้า 1-25.

⁴⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ว่าด้วยการในพระพุทธานุศาสนและคาถาธรรมบรรยาย (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนาศพ นางกิมเจา วอนยอดพันธ์ ณ เมรุวัดสรว้อยทอง วันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2514) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สามมิตร, 2514), หน้า 7-28.

⁴⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, บันทึกพระธรรมเทศนาเรื่องปฏิจลสมุปบาท (พระภิกษุสามเณรอุบาสกอุบาสิกา วัดปทุมวนาราม สร้างอุทิศถวายแด่สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าในงานพระบรมศพ พ.ศ. 2499) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2499), หน้า 1-20.

⁵⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 21.

5. การรับผ้ากฐิน วิธีญาณิกษุทรงปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่ต้องตัดเย็บ ย้อมให้เสร็จในวันเดียวต่างออกไปจากการทอดกฐินที่นิยมปฏิบัติกันทั่วไปที่นิยมนำผ้าที่ทำเสร็จ แล้วมาทอดกฐิน แต่อย่างไรก็ตามวัดธรรมยุตต้องรับพระกฐินหลวงที่ทำสำเร็จแล้วจึงมีการ ตัดแปลงแก้ไขโดยเอาผ้าไตรจากกฐินมาละลายออกเป็นท่อนผ้าแล้วกะตัดใหม่ให้เสร็จในวันนั้น วันเดียวเช่นกันจากนั้นจึงทำพิธีรับอีกครึ่งหนึ่ง⁵¹

6. การเน้นแนววัตรปฏิบัติตามพระธรรมวินัย เช่น การครองบาตรตามขนาด ที่กำหนด⁵² การอุปสมบทเปลี่ยนแปลงระเบียบวิธี เช่น คำบรรพชา⁵³

7. แนวปฏิบัติที่ตั้งขึ้นเฉพาะสำหรับพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกาย เช่น การอ่าน อักษรภาษาบาลีให้ถูกต้องตามหลักสากลนิยมคือให้สอดคล้องกับอักษรโรมัน สิ่งหลและพม่าโดยถือ การออกเสียงให้ถูกฐานอารมณ์และยังทรงประดิษฐ์อักษรอวิยะเพื่อให้เขียนภาษาบาลีให้สอดคล้อง กับอักษรวิชัยตามแบบอักษรโรมัน⁵⁴ วัตรปฏิบัติของธรรมยุติกนิกายแม้จะเป็นการเน้นการปฏิบัติให้ถูก ต้องตามพระธรรมพระวินัยเป็นหลัก แต่ก็ยังคงเน้นให้รู้จักใช้สติปัญญาพิจารณาให้รอบคอบว่า วัตรปฏิบัตินั้น ๆ มีเหตุมีผลและมีประโยชน์เพียงใดก่อนที่จะมีการปฏิบัติตาม⁵⁵ ในการจัดระบบการบริหารภายในวัดของธรรมยุต เช่น วัดบวรนิเวศวิหาร มีการจัดระบบพัสดุของวัดมีเจ้าหน้าที่ ที่ซึ่งเป็นพระสงฆ์คอยทำหน้าที่ในการบริหารและดำเนินกิจกรรมของวัด เช่น การจัดแยกคุรุภัณฑ์ ที่เป็นของกลางแยกออกจากคุรุภัณฑ์ของสงฆ์และแบ่งแยกหน้าที่ของพระสงฆ์ที่ทำหน้าที่ในการ

⁵¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 32.

⁵² วันทนีย์ ส่งศิริ, "การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525), หน้า 154-155.

⁵³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 24.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

⁵⁵ ศรีสุพร ช่างสกุล, "ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368-2464)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 14-16.

แจกอาหารจัดการด้านเสนาสนะ เป็นต้น⁵⁶

ลักษณะเด่นของธรรมยุติกนิกาย

การก่อตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกขุ ในช่วงรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สร้างวัตรปฏิบัติใหม่ลักษณะเฉพาะที่ต่างออกไปจาก พระสงฆ์ทั่ว ๆ ไป โดยมีลักษณะเด่นที่ปรากฏออกมาหลายประการ เช่น

1. การมีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด การเน้นวัตรปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมพระวินัย ของธรรมยุติกนิกายช่วยทำให้คณะสงฆ์นิกายนี้ได้รับความศรัทธาจากประชาชนเพิ่มมากขึ้น คณะสงฆ์ ธรรมยุตเน้นความถูกต้องของการบรรพชาและสีมา เพื่อจะได้ เป็นการสืบทอดศาสนวงศ์ของ พระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง การประกาศแนวทางที่แสดงความเคร่งครัดต่อพระธรรมพระวินัย เช่นนี้ ได้เป็นการสร้างความนิยมให้แก่ประชาชนและพระสงฆ์ในสมัยนั้น ได้เป็นอย่างดี

2. การใช้หลักเหตุผลนิยมเป็นหลักในการปฏิบัติของธรรมยุติกนิกาย การเน้น การใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลของธรรมยุติกนิกาย ไม่เพียงแต่จะสอดคล้องกับโลกทัศน์ของสังคมที่ ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่หลักเหตุผลนิยมแล้วเท่านั้น การสั่งสอนประชาชนของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ที่ได้มีการแสดงธรรมให้คนทั่วไป เข้าใจด้วยภาษาง่าย ๆ แล้วแสดงความเป็นเหตุเป็นผล ปรากฏออกมาว่าคนทั่วไปพอใจมากจนไปฟังธรรมกันมาก⁵⁷

3. การส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรม การศึกษาปริยัติธรรมในช่วงรัชกาล ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการส่งเสริมไว้อย่างมาก สำนักศึกษา ปริยัติธรรมของวชิรญาณภิกขุจัดได้ว่า เป็นแหล่งการศึกษาด้านศาสนาที่มีชื่อเสียง โดย เฉพาะอย่างยิ่งบรรดาพระธรรมยุตสามารถสอบเปรียญได้ประโยคสูง ๆ จน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยชมเชยความสามารถในการจัดการศึกษา

⁵⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 22-23.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

ปรียัติธรรมของสำนักวัดธรรมยุต⁵⁸ การจัดการศึกษาของธรรมยุต เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ในการเผยแผ่หลักธรรมและวัตรปฏิบัติตามแนวทางของธรรมยุติกนิกาย ปรากฏว่า พระสงฆ์จากแหล่งต่าง ๆ ที่เข้ามาเรียนในสำนักศึกษาของธรรมยุต มีพระสงฆ์จากสำนักอื่นได้มาขอเรียนด้วย⁵⁹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. 2394 ทางด้านศาสนาทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชประทับ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม⁶⁰ ส่วนทางด้านคณะสงฆ์ไทยที่แบ่งออกเป็น 4 คณะใหญ่ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี ทรงแต่งตั้งเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่งขึ้นโดย

1. พระนิมลธรรม(อู่) วัดสุทัศน์เทพวรารามขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ
2. พระอุดมธรรม(แข็ง) วัดอรุณราชวรารามขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้
3. พระพุทธานุจารย์(สน) วัดสระเกศ ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี
4. พระพุทธานุญาจารย์(ฉิม) วัดโมฬีโลก ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธานุญาจารย์ เจ้าคณะกลาง⁶¹

ฐานะของธรรมยุติกนิกายที่เป็นสำนัก ได้รับการยกฐานะขึ้นโดยตรงแต่งตั้งพระปิฎกยาอัครเถระ(พระองค์เจ้าฤกษ์) เป็นกรมหมื่นบวรวิรัชสิริวัณนัฑดำรงตำแหน่งอธิบดีสงฆ์

⁵⁸ สมเด็จพระยาตมาดรางราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 87.

⁵⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 39.

⁶⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 1, หน้า 51-52.

⁶¹ สมเด็จพระยาตมาดรางราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, หน้า 197.

แห่งวัดบวรนิเวศวิหาร^{๕๒} ทรงสมณศักดิ์เสมอสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่^{๕๓} การแต่งตั้งครั้งนี้กำหนดการที่ใหญ่มากมีการเกณฑ์คนเข้าร่วมขบวนแห่พระสุพรรณบัตรจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามไปยังวัดบวรนิเวศวิหาร^{๕๔} และในประกาศเฉลิมพระนามกรมตอนท้ายได้เรียก "ธรรมยุติกนิกายิกสงฆ์ มัชฌิมบวรนิเวศาคิคณะ"^{๕๕} นับได้ว่าเป็นการยกฐานะสำนักวัดบนชั้นเป็นคณะมีฐานะเป็นคณะพิเศษที่เรียกว่า บวรนิเวศาคิคณะ โดยเป็นกิ่งหนึ่งของคณะกลางไม่ได้แยกออกเป็นคณะหนึ่งต่างหาก การบังคับบัญชาว่ากล่าวชั้นกับคณะกลางแต่ในทางปฏิบัติยังอยู่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส^{๕๖} กรมหมื่นบวรรั้งหิรัญพันธ์เทียบชั้นเจ้าคณะใหญ่ นิจารณาได้จากการแต่งตั้งฐานกรมซึ่งเดิมมี 4 รูป คือ พระครูปลัดช้าย พระครูนิเทศภัย 2 รูป ทำหน้าที่สวดพระปริตร ฐานะของกรมหมื่นบวรรั้งหิรัญพันธ์จึงเทียบชั้นเจ้าคณะใหญ่แต่ไม่ได้มีเจ้าคณะรอง กรมหมื่นบวรรั้งหิรัญพันธ์ได้ว่าการฝ่ายธรรมยุติกในฐานะกิ่งหนึ่งของคณะกลางและยังได้รับพระราชทานพระพิเศษ คือสามารถปกครองตนเองโดยไม่ต้องขึ้นอยู่กับในการปกครองของคณะอื่น^{๕๗} ฐานะของธรรมยุติก่อนข้างจะเป็นอิสระในการปกครองตนเองภายหลังสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว คณะกรรมยุติกนิกายก็ไม่ได้ขึ้นตรงต่อผู้ใดเป็นพิเศษ กรมหมื่นบวรรั้งหิรัญพันธ์รับหน้าที่บังคับบัญชาธรรมยุติกนิกาย^{๕๘}

^{๕๒} "แถลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนนำพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 (พ.ศ. 2457), หน้า 13-14.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

^{๕๔} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), ศาสนวงศ์, หน้า 91-92.

^{๕๕} "แถลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนนำพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 (พ.ศ. 2457), หน้า 13-14.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า 38.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

สถานภาพของคณะธรรมยุตได้รับความสำคัญเท่าเทียมกับคณะใหญ่ แต่จำนวนของวัดและพระสงฆ์ของคณะมีจำนวนไม่มากนัก ในวังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์มีพระสงฆ์ธรรมยุตในราว 130-150 รูป⁶⁹ จึงไม่จำเป็นต้องแยกธรรมยุตออกมาเป็นคณะใหญ่เช่นเดียวกับคณะใหญ่ทั้ง 4 เพราะอย่างไรก็ตามลักษณะการปกครองของธรรมยุตได้เปรียบกว่าคณะสงฆ์อื่น ๆ เนื่องจากมีจำนวนวัดและพระสงฆ์ไม่มากนักจึงสามารถปกครองได้ง่ายและใกล้ชิด รวมทั้งการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ที่สำคัญ แต่อย่างไรก็ตามสถานภาพทางการเมืองและเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงขึ้นครองราชย์ยังถือได้ว่าไม่ได้มั่นคงมากนัก ทรงประนีประนอมและผ่อนปรนบทบาทของพระองค์ในฐานะประมุขของประเทศกับกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ในทางด้านศาสนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงตั้งพระราชหฤทัยแน่วแน่ที่จะสนับสนุนคณะธรรมยุตได้ก่อให้เกิดความหมางเมินระหว่างพระองค์กับคณะสงฆ์มหานิกาย⁷⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้างสัมพันธภาพอันดีระหว่างพระองค์กับคณะสงฆ์โดยทั่วไป ทรงสถาปนากรมหมื่นนฤธิชโยนโรสเจ้าคณะกลางขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมาภิไธยโยนโรสดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช⁷¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมาภิไธยโยนโรสเป็นพระสงฆ์มหานิกายนับเป็นการประนีประนอมอย่างมากระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับคณะสงฆ์มหานิกาย ในขณะที่เดียวกันสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมาภิไธยโยนโรสเป็นพระอาจารย์ของพระองค์และเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่⁷² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงรับรองถึงความเท่าเทียมกันระหว่าง

⁶⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 26.

⁷⁰ พงศ์จิตา เกษมสิน, "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการอ้างฐานะพระมหากษัตริย์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), หน้า 19-20.

⁷¹ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย, หน้า 68.

⁷² นันทนา วัฒนสุข, "บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา" (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 100.

พระสงฆ์มหานิกายและธรรมยุติกนิกายรวมทั้งรับรองที่พระสงฆ์สามารถปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติของแต่ละสำนัก⁷³

ธรรมยุติกนิกายยังคงมีฐานะ เป็นเพียงกิ่งหนึ่งของคณะกลางจนถึงในราวปี พ.ศ. 2396 มีพระสงฆ์ผู้น้อยเมื่อเทียบกับพระสงฆ์ส่วนใหญ่ แต่อย่างไรก็ตามได้มีการขยายจำนวนของวัดธรรมยุตขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ นอกจากวัดที่มีพระสงฆ์ธรรมยุตอยู่เดิมก่อนทรงขึ้นครองราชย์ คือวัดสมอราย วัดบรมนิวาส วัดบวรนิเวศ วัดเครือวัลย์ วัดบุปผาราม และวัดพิชัยญาติ ทรงสถาปนาวัดธรรมยุตขึ้นใหม่ในกรุงเทพฯ คือ วัดราชประดิษฐ์⁷⁴ วัดโสมนัสวิหาร⁷⁵ วัดตรีศูทเทพ⁷⁶ วัดปทุมวนาราม⁷⁷, วัดมกุฏกษัตริยาราม⁷⁸ ในระหว่างช่วงปี พ.ศ. 2399-2411 นอกจากนี้ยังทำการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดในกรุงเทพฯทั้งธรรมยุตและมหานิกายรวมทั้งวัดของสงฆ์รามัญนิกาย เช่น

⁷³ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา," ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 128.

⁷⁴ อนุสรณ์วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหารครบรอบ 100 ปี(2407-2507) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2507), หน้า 55-60.

⁷⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส, หน้า 13-15.

⁷⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 44.

⁷⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 196.

⁷⁸ ประวัติวัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลองครบรอบ 100 ปี วันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2511) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2511), หน้า 1-5.

วัดชนะสงคราม, วัดบวรเม่งคณ⁷⁹ นอกจากนี้ที่ทรงสถาปนาวัดธรรมยุติกนิกายในท้องถิ่นต่าง ๆ มีทั้งทรงสร้างขึ้นใหม่และบูรณะปฏิสังขรณ์ เช่น ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเขมาภิรตารามเมืองนนทบุรี⁸⁰ วัดอัมพวา เมืองสมุทรสงคราม⁸¹ วัดสมณาราม เมืองเพชรบุรี⁸² วัดยุดันธาราราม วัดเขา เมืองชลบุรี⁸³ วัดจันทนาราม เมืองจันทบุรี⁸⁴ วัดเพ็ชรฉลิก เมืองนครศรีธรรมราช⁸⁵ วัดสุปัฏนาราม เมืองอุบลราชธานี⁸⁶ เห็นได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธรรมยุติกนิกายได้ขยายตัวออกไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพและหัวเมืองในท้องถิ่นต่าง ๆ โดยอาราธนาพระสงฆ์ธรรมยุตจากวัดต่าง ๆ ของธรรมยุตในกรุงเทพฯ ไปครองวัดเหล่านี้ จากวัดธรรมยุตในท้องถิ่นต่าง ๆ นี้ได้แยกสำนักสงฆ์ วัดสาขา กระจายออกไปในท้องถิ่นของตนต่อไป

⁷⁹ พระมหาบุญช่วย, คณะสงฆ์พระราชมัญชีในประเทศไทย (วัดญาณปราบปัจจามิตรนิมฟ์ เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูปริยัติสุนทร (เอียด พุทธภักขิโต) เจ้าอาวาส วัดญาณปราบปัจจามิตร จังหวัดสมุทรปราการ วันที่ 8 เมษายน 2517) (กรุงเทพมหานคร : พุทธอุปลักษณ์การพิมพ์, 2516), หน้า 76-80.

⁸⁰ หลวงวิจิตรวาทการ, ประวัติวัดเขมาภิรตาราม (จังหวัดนนทบุรี), พิมพ์ครั้งที่ 3. (นิมฟ์ในการนมัสการพระบรมสารีริกธาตุ วัดเขมาภิรตาราม วันที่ 6-10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2514) (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพฯการพิมพ์, 2514), หน้า 1-7.

⁸¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2, หน้า 210.

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 209.

⁸³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 65.

⁸⁴ พล บุญรักษ์, ประวัติวัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 5-6.

⁸⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 65.

⁸⁶ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 20-21.

นอกจากนี้การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายยังมีข้อนำสิ่งเกิดทางการเมืองอยู่ไม่น้อย เห็นได้จากกรณีที่ธรรมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกษุอธิบายว่า พุทธศาสนาของไทยคลาดเคลื่อนจากพุทธบัญญัติเป็นอันมากนั้น ได้ส่งผลต่อความเป็นธรรมราชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะในฐานะพระมหากษัตริย์พระองค์คือองค์อุปถัมภ์ของพุทธศาสนาของไทย แต่อย่างไรก็ตามการดำเนินกิจการของธรรมยุติกนิกายนั้นแม้จะดูเหมือนว่าจะส่งผลในทางลบต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในฐานะพระมหากษัตริย์การที่จะขัดขวางการดำเนินกิจการของธรรมยุติกนิกายนั้น เป็นสิ่งที่ไม่สมควรอย่างยิ่ง เพราะในการที่จะรักษาความเป็นธรรมราชาไว้พระมหากษัตริย์ต้องอุปถัมภ์การศาสนาของประเทศ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกดำเนินกิจการโดยการพยายามทำให้ธรรมยุติกนิกายยอมรับพระราชอำนาจและสิทธิอันชอบธรรมของพระองค์ ด้วยการทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้วชิรญาณภิกษุและมอบหน้าที่ในการเป็นกรรมการสอบปริยัติธรรม⁸⁷ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแสดงความสนับสนุนในตัววชิรญาณภิกษุเป็นพิเศษ เช่น กรณีเกิดความขัดแย้งระหว่างวชิรญาณภิกษุกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ในการสอบปริยัติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสดงความสนับสนุนวชิรญาณภิกษุ⁸⁸ ความพยายามที่จะทำให้ธรรมยุติกนิกายยอมรับพระราชอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์นั้น ได้ส่งผลให้สถานะของวชิรญาณภิกษุเพิ่มความสำคัญมากขึ้น ธรรมยุติกนิกายก็เป็นนิกายที่ได้รับการยอมรับและอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะต่อฐานะทางการเมืองของวชิรญาณภิกษุ ซึ่งได้มีการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองจากการบำเพ็ญบารมีในรูปแบบของผู้นำคณะสงฆ์ เห็นได้ว่าวชิรญาณภิกษุสามารถสร้างบารมีทั้งทางด้านศาสนาและการเมืองควบคู่กันตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น บารมีทางด้านศาสนาซึ่งทรงเริ่มต้นจากอธิฐานของวชิรญาณภิกษุให้พวงศัปรพชฎอุปสมบทใหม่ที่บริสุทธิ์กตเทพระพุทธศาสนาในสยามวงศ์ก็สิ้นไปแล้ว และหลังจากนั้นก็ยังมีพระสงฆ์จากเมืองมอญได้มาแสดงศาสนวงศ์ให้กับวชิรญาณภิกษุ⁸⁹ การอธิฐานเช่นนี้แม้จะอันไฉนอันเป็นภาระเสี่ยงทายบุญบารมีในการก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย ไม่เพียงประกาศความชอบธรรมให้กับธรรมยุติกนิกายเท่านั้นยังเป็นภาระแสดงบุญญาภิหารในทางศาสนาของวชิรญาณภิกษุด้วย นอกจากนี้วชิรญาณภิกษุยังสามารถสร้างบารมีทางการเมืองโดยผ่านการประกอบกิจ

⁸⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 89.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88-89.

⁸⁹ สมเด็จพระญาณสังวร (สุวณฺโณ), ศาสนวงศ์, หน้า 6-7.

ทางศาสนา เช่น การสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มตระกูลขุนนางของวชิรญาณภิกษุผ่านการสร้าง และปฏิสังขรณ์วัดธรรมยุต เช่น การปฏิสังขรณ์วัดพิชัยญาติ, วัดบุปผาราม ของกลุ่มตระกูล ขุนนาง เมื่อปฏิสังขรณ์เสร็จแล้วได้ทูลขอพระสงฆ์ธรรมยุตมาครองวัดซึ่งทำให้เกิดความสัมพันธ์ กันอย่างใกล้ชิดระหว่างวชิรญาณภิกษุและขุนนางในตระกูลขุนนาง^{๑๐} ซึ่งเห็นได้ว่าเมื่อ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ขุนนางในตระกูลขุนนางให้ความสนับสนุนวชิรญาณ ภิกษุให้ขึ้นครองราชย์ต่อไป

ดังนั้น ในอีกด้านหนึ่งการก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ นั้นจึงมีความ เกี่ยวข้องไม่เพียงแต่เหตุผลทางด้านศาสนาเท่านั้น ยังมีความสัมพันธ์กับเหตุผลทางการเมืองด้วย โดยเฉพาะต่อการอธิบายของฝ่ายธรรมยุตที่ถือว่า วชิรญาณภิกษุได้รับการยกย่องจาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ในฐานะอุปราช เช่น การที่วชิรญาณภิกษุได้รับ พระราชทานพระไตรปิฎกฉบับวังหน้า การได้รับพระราชทานชื่อวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งแปลความ หมายเท่ากับบวรสถาน คือ ที่อยู่ของอุปราช เป็นต้น^{๑๑}

ดังนั้นลักษณะเด่นประการหนึ่งของธรรมยุติกนิกายคือความเกี่ยวพันระหว่างการ ศาสนาและการเมืองของผู้นำธรรมยุติกนิกาย แม้ว่าในเวลาต่อมาเมื่อวชิรญาณภิกษุนำของ ธรรมยุติกนิกายจะได้ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ก็ยังคงให้ ความสนับสนุนธรรมยุติกนิกายเป็นพิเศษ ซึ่งทำให้ภิกษุนี้เป็นภิกษุที่ได้รับความอุปถัมภ์อย่างสูงจาก สถาบันพระมหากษัตริย์และกลุ่มชนชั้นนำทางการเมืองต่อ ๆ มา

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มจากการเดินทาง ไป ศึกษาปริยัติธรรมของพระสงฆ์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และเมื่อ

^{๑๐} ฝักรูติ สุทธิสังคราม, สามเจ้าพระยา (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อัครมอักษร, 2505), หน้า 477-478.

^{๑๑} นฤมล ชีววัฒน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 111-115.

วชิรญาณภิกษุได้เริ่มเผยแพร่คติของธรรมยุติกนิกายออกไป ปรากฏว่ามีพระสงฆ์ที่เดินทางมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำนวนหนึ่ง ได้ให้ความสนใจและได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกาย

พระสงฆ์รูปแรกจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ได้เปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตคือท่านพญูโล มีนามเดิมว่า ตี ได้ถูกนำเข้าถวายตัวต่อวชิรญาณภิกษุที่วัดบวรนิเวศวิหารในราวปี พ.ศ. 2379^{๙๒} จากหลักฐานระบุว่าอยู่ในช่วงที่วชิรญาณภิกษุเสด็จจากวัดราชาธิวาสมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหารคราวแรก^{๙๓} แต่มีผู้ให้ความเห็นว่าท่านพญูโล (ตี) เมื่อเดินทางมาถึงกรุงเทพฯแล้วได้เข้าไปอยู่สำนักวัดมหาธาตุ^{๙๔} เพื่อเล่าเรียนปริยัติธรรม เมื่อวชิรญาณภิกษุทรงผนวชในปี พ.ศ. 2367 ได้มาอยู่ในสำนักวัดมหาธาตุและในพรรษาต่อมาวชิรญาณภิกษุทรงรับเอาวินัยวงศ์ของพระสงฆ์รามัญไว้เป็นข้อปฏิบัติโดยทรงศึกษาพระพุทธรวณะปริยัติธรรมเริ่มสั่งสอนแก่ผู้ทีเลื่อมใสจน ปี พ.ศ. 2372 วชิรญาณภิกษุเสด็จไปประทับที่วัดราชาธิวาสตั้งนิกายให้บรรพชาอุปสมบทแก่ผู้เลื่อมใสศรัทธาประดิษฐานธรรมยุติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น เป็นข้อสันนิษฐานว่า ท่านพญูโล (ตี) ก็คงเป็นผู้หนึ่งที่ย่วมผนวชญัตติร่วมอยู่ในธรรมยุติกนิกายโดยเป็นปุราณสหธรรมิกด้วยกันในครั้งนั้น 27 องค์^{๙๕} ท่าน พญูโล (ตี) อาจเปลี่ยนแปลงลัทธิมาเป็นธรรมยุตก่อนปี พ.ศ. 2379 ก็ได้ แต่อย่างไรก็ตามท่านก็ยังคงเป็นพระสงฆ์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือรูปแรกที่เปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกาย

ท่านพญูโล (ตี) เกิดที่ตำบลบ้านหนองไหลห่างจากตัวเมืองอุบลราชธานีไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 12 กิโลเมตร^{๙๖} ประวัติความเป็นมาของท่านพญูโล (ตี) ก่อนข้างขาดความชัดเจนในข้อมูลหลายประการ คาดว่าท่านได้อุปสมบทเป็นพระสงฆ์ตามจารีตท้องถิ่นที่วัดในละแวกบ้านเกิดของท่านและได้เดินทางเข้ามาอยู่อยู่ที่วัดเหนือท่านใน

^{๙๒} พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, 19.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๙๔} หมุน ไส้มะจู้ติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป),

หน้า 31.

^{๙๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร,

หน้า 65.

^{๙๖} พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 20.

เมืองอุบลราชธานี⁹⁷ (ปัจจุบันเป็นวัดร้าง ขณะนี้สถานที่ที่เคยเป็นวัดเหนือเป็นที่ตั้งที่ทำการอนามัย เมืองอุบลราชธานี) ราวปี พ.ศ. 2369 มีชาวเมืองหนองคาย 5-6 คนเดินทางมาขอพัก อยู่ที่วัดเหนือ เพื่อสอบถามหาญาติพี่น้องที่ถูกกวาดต้อนมาที่เมืองอุบลราชธานีจากกรณีเหตุการณ์ กบฏของเจ้าอนุวงศ์ ปรากฏว่าญาติพี่น้องของชาวหนองคายเหล่านั้นถูกกวาดต้อนเข้ามาที่ กรุงเทพมหานคร⁹⁸ จึงตกลงจะพากันลงมาตามยังกรุงเทพฯ ท่านพญูโล(ดี)ก็คงจะเห็นเป็นโอกาส ที่จะได้เข้าไปยังกรุงเทพฯซึ่งเป็นช่วงที่พุทธศาสนากำลังเฟื่องฟูก็ได้ขอเดินทางร่วมกับชาว หนองคาย เมื่อมาถึงกรุงเทพฯแล้วได้เข้าไปอยู่สำนักวัดมหาธาตุเพื่อศึกษาปริยัติธรรม⁹⁹ ในช่วงนั้นสมเด็จพระสังฆราช(ต๋อน) เป็นผู้ครองวัดมหาธาตุ

มีการประมาณว่าท่านพญูโล(ดี) มรณภาพหลังปี พ.ศ. 2411 โดยมีอายุ ไม่น้อยกว่า 70 ปี¹⁰⁰ พอที่จะสันนิษฐานได้ว่าท่านพญูโล(ดี)เกิดในราวปี พ.ศ. 2341-2345 ได้เดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯในปี พ.ศ. 2369 เมื่ออายุราว 24-28 ปี เปลี่ยนแปลง ลัทธิเป็นธรรมยุตระหว่างปี พ.ศ. 2372-2379 เมื่ออายุราว 31-38 ปี และเดินทางกลับ มายังเมืองอุบลราชธานีเมื่อมีการก่อตั้งวัดสุปัฏนารามในช่วงปี พ.ศ. 2394-2406 อย่างน้อย ท่านคงมีอายุในราว 48 ปี จากตัวเลขเหล่านี้เห็นได้ว่าท่านพญูโล(ดี)เปลี่ยนแปลงลัทธิ เป็นธรรมยุติกนิกายเมื่ออายุค่อนข้างสูงแล้ว ท่านจึงมิได้เป็นสักขีพยานของวชิรญาณนิกาย เป็นเพียงปรมาจารย์ธรรมิกซึ่งคงเป็นเพราะท่านมีอายุค่อนข้างสูง คือ ในราว 31-38 ปี เทียบกับวชิรญาณนิกายซึ่งมีอายุราว 25-32 ปี

สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ท่านพญูโล(ดี) ได้ปฏิบัติหลังจากเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็น ธรรมยุตแล้วคือการเผยแพร่คติของธรรมยุติกนิกายออกไปในท้องถิ่นของท่าน ท่านได้เดิน ทางกลับไปยังเมืองอุบลราชธานีและชักชวนพระสงฆ์ท้องถิ่นเพื่อที่จะเข้ามาเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็น ธรรมยุติกนิกาย โดยพิจารณาพระสงฆ์ที่เห็นว่ามีความเหมาะสมที่จะศึกษาและเปลี่ยนแปลงลัทธิ

⁹⁷ หมน โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป), หน้า 30.

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

¹⁰⁰ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 28.

เป็นธรรมยุต กรณีการนำท่านเทวธมฺมี(มีาว) เข้ามาถวายตัวต่อวชิรญาณภิกขุในปี พ.ศ. 2385¹⁰¹ เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนกรณีหนึ่ง ท่านเทวธมฺมี(มีาว) มีประวัติความเป็นมาที่น่าสนใจ ท่านเกิดในปี พ.ศ. 2361 ในตัวเมืองอุบลราชธานี¹⁰² แต่บิดาของท่านเดิมอาศัยอยู่ที่ตำบลบ้านหนองไหล เช่นเดียวกับท่านพญฺ์โล(ดี)¹⁰³ ท่านเทวธมฺมี(มีาว) ได้บรรพชาอุปสมบทที่วัดเหนือซึ่งเป็นที่อยู่ของท่านพญฺ์โล(ดี)มาก่อน เมื่อท่านพญฺ์โล(ดี) เดินทางกลับมาเมืองอุบลราชธานีหลังจากเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตแล้วนั้น ได้มาพักอยู่ที่วัดเหนือ¹⁰⁴ และคงได้สังเกตท่าทางอุปนิสัยของท่านเทวธมฺมีและได้ชักชวนให้ท่านร่วมเดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อศึกษาปริยัติธรรมและเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุต

ท่านเทวธมฺมี(มีาว) เป็นผู้ที่ทรวัดทรงสันตศีลเนื่อชาวสมประกอบทุกส่วนมรรยาทสุภาพน่าน่าเลื่อมใส¹⁰⁵ บุคคลลักษณะภายนอกของท่านเทวธมฺมีเหมาะที่จะเป็นผู้ปฏิบัติธรรม ปฏิบัติของท่านยังเป็นผู้ที่ "ตื่นจริง นอนจริง นั่งเป็นที่ นอนเป็นที่... กิจที่ทำเป็นเวลาทุกอย่าง"¹⁰⁶ แม้ว่าท่านเทวธมฺมีไม่ได้เข้าสอบไล่ในสนาม แต่ความรู้ในทางปริยัติธรรมของท่านเป็นหลักสำคัญในการสั่งสอนพระสงฆ์ธรรมยุตก่อนที่จะเดินทางเข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ ความรู้ในทางธรรมของท่านนั้นได้รับการบอกเล่าจากศิษย์ของท่านว่า "เป็นที่จับใจทุกอย่าง... ได้รู้สึกความลึกซึ้งของครูบาอาจารย์"¹⁰⁷ จากการอธิบายถึงการนำท่านเทวธมฺมีเข้าถวายตัวต่อวชิรญาณภิกขุ วชิรญาณภิกขุได้ยกดวงเทียนส่องทอดพระเนตรดูตัวท่านเทวธมฺมีแล้วตรัสกับท่านพญฺ์โล(ดี) ว่า "ชรัวัดพระอย่างนี้ ทำไมไม่นำมาให้มาก" ท่านพญฺ์โล(ดี) กราบทูลตอบว่า "หายาก"¹⁰⁸ เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงทั้ง

¹⁰¹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 19.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁴ หมุน โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี(อย่างสังเขป),

หน้า 33.

¹⁰⁵ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 28.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

¹⁰⁷ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)

พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาไทยสาม, หน้า 11.

¹⁰⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 19.

บุคคลิกภาพของท่านเทวธมมี(มีาว)และการคัดเลือกของท่านพญูโล(ดี) จนได้ตัวท่านเทวธมมี(มีาว) ที่มีความเหมาะสมทั้งลักษณะภายนอกและภายใน เพื่อเป็นตัวแทนของธรรมยุติกนิกายในเขต ภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป ท่านเทวธมมี(มีาว) ได้เป็นเสกขิวิหาริกของวชิรญาณมิกษุ คือ เป็นพระศิษย์หลวงเดิมมีทั้งสิ้น 48 รูปและถือกันต่อมาว่าเป็นปูรณธรรมยุติกะวงศ์¹⁰⁹ นอกจากท่านเทวธมมี(มีาว)แล้วมีการระบุว่าท่านพญูโล(ดี) ได้นำท่านคุณสมบุโน(ก่า) เป็นชาวเมืองโขง(เมืองสีทันดร) เข้ามาถวายตัวที่วัดบวรนิเวศวิหารด้วยและเป็นเสกขิวิหาริก ของวชิรญาณมิกษุเช่นเดียวกับท่านเทวธมมี(มีาว)¹¹⁰ แต่อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏชื่อท่าน คุณสมบุโน(ก่า) ในรายชื่อของเสกขิวิหาริกของวชิรญาณมิกษุและมีการระบุว่า ท่าน คุณสมบุโน(ก่า) ไม่ได้ถูกนำเข้ามาถวายตัวโดยท่านพญูโล(ดี)แต่ประการใด¹¹¹ แต่มี หลักฐานอื่นที่ยืนยันว่าท่านเป็นหนึ่งในบรรดาศิษย์ของวชิรญาณมิกษุ¹¹² และคงปฏิบัติเป็นธรรมยุต ในช่วงเวลาที่ไว้เรียกท่านเทวธมมี(มีาว)

การเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกายในระยะแรกของการเผยแพร่หลักปฏิบัติ ของธรรมยุติกนิกายนั้นมักเป็นพระสงฆ์ที่อุปสมบทตามจารีตเดิมอยู่ก่อนแล้ว และเห็นว่า แนวปฏิบัติของธรรมยุติกนิกายมีความเหมาะสมกว่าจึงเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกาย และปรากฏว่าต้องมีการนำเข้ามาถวายตัว เช่น กรณีท่านพญูโล(ดี) ท่านเทวธมมี(มีาว) หรือ ท่านคุณสมบุโน(ก่า) เป็นต้น ไม่ปรากฏว่า ผู้ใดนำท่านพญูโล(ดี) เข้าถวายตัว เพื่อเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุต แต่ท่านพญูโล(ดี) ได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯอาจถึง 10 ปีก่อนที่ จะเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตและตัวท่านเองอาจจะเคยได้รู้จักกับวชิรญาณมิกษุแล้วระหว่าง

¹⁰⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 64.

¹¹⁰ หมุน โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี(อย่างสังเขป), หน้า 33.

¹¹¹ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุทัศน์าราม, หน้า 20.

¹¹² "สำเนาจดหมายพระสิริจันโท(จันทร์) ถึงเจ้าคุณเมธาธรรมรส วัดพิชยญาติการาม ลงวันที่ 6 แรม 5 ค่ำ เดือน 12 ปีชวด สัมฤทธิศก ศักราช 1250 (พ.ศ. 2431)," ใน อัตตโนประวัติและธรรมบรรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์(สิริจันโท จันทร์) วัดบรมนิवास (ศูนย์อบรมภานาสิริจันโท วัดบรมนิवास จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรยาย) (กรุงเทพมหานคร : ภัณฑการพิมพ์, 2529), หน้า 99-102.

อยู่ที่วัดมหาธาตุซึ่งคงไม่ยากนักในถาวรเข้าถวายตัวเพื่อเปลี่ยนแปลงลัทธิของท่าน แต่ในการคัดเลือกพระสงฆ์ที่ไม่เป็นที่รู้จักมาก่อน เพื่อที่จะอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายคงต้องมีการนำมาถวายตัวจากตัวแทนของธรรมยุติที่เลือกผู้ที่เหมาะสม และการอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายต้องเลือกผู้จะมั่นคงในพระศาสนาเพื่อที่จะอุปสมบท¹¹³ ถึงกับเคยมีการจะลงทัณฑ์กรรมแก่บิดามารดาของสามเณรผู้ตั้งใจที่จะอุปสมบทถ้าไม่ส่งตัวไปอุปสมบทและก่อนที่จะทำการอุปสมบทต้องฉีกหัตถการสวดมนต์ให้ถูกต้องตามขนบธรรมเนียม¹¹⁴

นอกจากท่านพญูโล (ดี) ในเวลาไร่ เรียกว่าท่านนั้นยังมีพระสงฆ์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตเช่นกัน คือพระครูปฐมธรรมธาดา เจ้าอาวาสวัดปฐมนารามองค์แรกเป็นชาวเมืองอุบลราชธานี¹¹⁵ ปรากฏชื่ออยู่ในพจนานุกรมของวชิรญาณภิกขุ¹¹⁶ เช่นเดียวกับท่านพญูโล (ดี) แต่ไม่ปรากฏประวัติหรือความเป็นนามากนัก หลังจากการตั้งวัดปฐมนารามขึ้นในปี พ.ศ. 2396 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ "พระลาว" พระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากวัดบวรนิเวศวิหารมาจำพรรษาที่วัดแห่งนี้ เนื่องจากแถบบริเวณนี้เป็นชุมชนลาวแห่งหนึ่ง¹¹⁷ พระครูปฐมธรรมธาดามีความอาวุโสสูงสุดในกลุ่มจึงได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสและได้ปรากฏต่อมาราวัดปฐมนารามเป็นแหล่งพักของพระสงฆ์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เดินทางมาศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ

หลังจากท่านพญูโล (ดี) พระครูปฐมธรรมธาดา ท่านแถวหมี่ (มี) ท่านคุณสมบุ (ในแก้ว) เข้ามาถวายตัวเพื่ออุปสมบทเป็นธรรมยุตและศึกษาเล่าเรียนตามสำนักศึกษาปริยัติธรรมของธรรมยุติกนิกายแล้ว กลายเป็นธรรมเนียบต่อมาที่จะมีการนำพระสงฆ์จาก

¹¹³ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 26.

¹¹⁴ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพพิมพ์และคำกลอนภาษาไทยอีสาน, หน้า 5.

¹¹⁵ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 545.

¹¹⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 34.

¹¹⁷ วิภลย์ พงศ์พนิตานนท์, "การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน"กรุงเทพฯ" สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 132-135.

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้ามาอุปสมบทในกรุงเทพฯทุก ๆ 3 ปี¹¹⁸ เนื่องจากกระบวนการในการอุปสมบทของธรรมยุติกนิกายค่อนข้างจะเคร่งครัดผู้ที่ทำการอุปสมบทได้ต้องเป็นพระอุปัชฌาย์ของนิกายเท่านั้น แต่การมาอุปสมบทที่กรุงเทพฯประสบปัญหาอยู่หลายประการเพราะมีอุปสรรคเกิดขึ้น เช่น การเกิดอหิวาตกโรคระบาด¹¹⁹ ทำให้พระสงฆ์เหล่านั้นไม่ได้รับการอุปสมบทต้องเดินทางกลับ¹²⁰ จนกระทั่งคณะธรรมยุตได้แต่งตั้งให้ท่านพญูโล (ดี) และท่านเทวธมมี (มีาว) เป็นพระอุปัชฌาย์ของธรรมยุติกนิกายจึงเริ่มมีการอุปสมบทของนิกายนี้ขึ้นในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ¹²¹

หลักฐานที่ค้นพบ ไม่ได้กล่าวถึงเวลาที่ชัดเจนของการที่ท่านพญูโล (ดี) และท่านเทวธมมี (มีาว) ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ แต่ประมาณจากนาคราชรูปแรกที่ท่านพญูโล (ดี) อุปสมบทให้คือท่านสงฆมรุกษิโต (พูน) และนาคราชกลุ่มแรกของท่านเทวธมมี (มีาว) คือพระอริยภิกขุ (ชมมรุกษิโต ย่อน) ซึ่งอุปสมบทในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2408-2412¹²² จึงคาดคะเนว่าเริ่มมีการตั้งตำแหน่งพระอุปัชฌาย์ของธรรมยุติกนิกายในช่วงนี้ซึ่งเป็นระยะเวลาประมาณ 10 ปี หลังจากการก่อตั้งวัดสุปฏิหารามขึ้นเป็นรากฐานของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคนี้ ระยะเวลาที่พอที่คณะธรรมยุตในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะสามารถลงหลักปักฐานเพื่อที่จะได้เผยแพร่วัดออกไปสู่ส่วนต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป

การเผยแพร่วัดของธรรมยุตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงแรกนี้พบว่า เป็นहारอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวเป็นจุดเริ่ม เช่นจากกลุ่มบ้านหนองไหล มีท่านพญูโล (ดี) เป็นพระสงฆ์รูปแรกที่เปลี่ยนแปลงลัทธิไปเป็นธรรมยุตแล้วได้มาชักชวนท่านเทวธมมี (มีาว) ซึ่งเป็นผู้ที่มีความเกี่ยวข้องกับบ้านหนองไหลและน่าที่จะมีความสัมพันธ์กันในทางส่วนตัวพอสมควรจากการที่เป็นพระสงฆ์ที่จำพรรษาอยู่ที่วัดเหนือซึ่งเป็นวัดที่ท่านพญูโล (ดี) มาจำพรรษาอยู่ก่อนที่จะเดินทางไปกรุงเทพฯและเมื่อกลับมาเมืองอุบลราชธานีก็มาจำพรรษาอยู่ที่นี้

¹¹⁸ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 22.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

¹²⁰ หมุน โสมะฐิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป),

หน้า 34.

¹²¹ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 21.

¹²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

นอกจากนี้ยังพบความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เช่น กรณีพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร) มารดาของท่านเป็นน้องสาวของมารดาท่านเทวธมม์และการเดินทางเข้าไปจำพรรษาที่วัดศรีทองในเมืองอุบลราชธานีของท่านเกิดจากการชักชวนของพระรูปหนึ่งจากวัดนี้ซึ่งก็ปรากฏว่าเป็นญาติของท่านเช่นกัน

แม้ว่าจะมีพระสงฆ์ธรรมยุตจากเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำนวนหนึ่งแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่มีวัดของคณะสงฆ์ภิกษุในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในการปฏิบัติศาสนกิจของธรรมยุติกนิกาย มีวัตรปฏิบัติหลายประการที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการที่จะอยู่ร่วมกันกับพระสงฆ์ภิกษุอื่น ดังนั้นการทำสังฆกรรมร่วมกับพระมหานิกายไม่ได้¹²³ การเดินทางกลับไปจำพรรษาในท้องถิ่นของตนของพระสงฆ์ธรรมยุตน่าจะประสบปัญหาไม่น้อย พระสงฆ์ธรรมยุตบางรูปในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลังจากยึดถือเป็นธรรมยุตแล้ว เมื่อกลับไปในท้องถิ่นเดิมของตนไม่สามารถหาวัดเพื่อจำพรรษาเป็นหลักแหล่งได้¹²⁴ การเดินทางกลับไปจำพรรษาในท้องถิ่นของท่านพญูโล (ดี) ช่วงที่ท่านกลับไปจำพรรษาที่เมืองอุบลราชธานีในขณะที่ยังศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารนั้น ท่านได้ไปพำนักอยู่ที่วัดเหนือเมืองอุบลราชธานี¹²⁵ ซึ่งเป็นวัดที่ท่านเคยจำพรรษาอยู่ก่อนที่จะเดินทางเข้าไปยังกรุงเทพฯ แต่เมื่อท่านพญูโล (ดี) ได้อุปสมบทในธรรมยุติกนิกายแล้วก็คงไม่สะดวกในการอยู่ร่วมกับพระสงฆ์ต่างนิกายเพราะปรากฏว่าท่านพญูโล (ดี) ได้พักอยู่ที่วัดเหนือเป็นการชั่วคราวเท่านั้น และได้ออกไปพำนักแยกต่างหากจากพระสงฆ์ในวัดเหนือโดยเลือกบริเวณริมทุ่งศรีเมืองด้านทิศตะวันตก

¹²³ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์ฝัน อาจารย์เถระ (คณะกรรมการจัดงานศพจัดพิมพ์ซ้ำ) รัว
ในงานเสด็จพระราชทานเพลิง ณ วัดป่าอุดมสมพร อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร
วันที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2521) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2520) •
หน้า 374-375.

¹²⁴ "ประวัติพระอาจารย์แสง ธมมธโร อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี," ใน ที่ระลึกงานทอดผ้าป่าสามัคคี ณ วัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี พ.ศ. 2516 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรไทย 2516),
หน้า 26.

¹²⁵ หมุน โสมะจิตติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป), หน้า 29.

และจัดการ "ปรับพื้นที่ให้สะอาด แล้วถางต้นไม้เล็ก ๆ ที่กรุงรังออก...ปลูกกุฏิเล็ก ๆ หลังคามุงหญ้า"¹²⁶ ซึ่งมีลักษณะเป็นสำนักย่อม ๆ ขึ้น มีผู้มาเป็นลูกศิษย์ลูกหาขึ้นหลายคน¹²⁷ แต่มิได้ถือเป็นวัด เป็นเพียงที่จะออกไปทำคามวิเวกเท่านั้นท่านพนฺธุโล (ดี) ถือว่ายังพำนักอยู่ที่วัดเหนือ แต่เมื่อจำนวนพระสงฆ์ธรรมยุตในท้องถิ่นเพิ่มจำนวนขึ้น จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องมีการก่อตั้งวัดของนิกายขึ้นเพื่อความสะดวกในการประกอบศาสนกิจและเผยแผ่หลักธรรมคำสอนต่อไป จึงได้มีการก่อสร้างวัดธรรมยุตขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองอุบลราชธานีหลังจากเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่อย่างไรก็ตามไม่ได้มีหลักฐานที่ระบุได้อย่างชัดเจนถึงเวลาในการก่อสร้างว่าเริ่มต้นเมื่อใด ประมาณว่าอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2394-2406¹²⁸ เป็นช่วงเวลา 13 ปีที่คงจะได้เริ่มต้นก่อสร้างวัดแห่งนี้ขึ้น โดยสันนิษฐานจากปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์สมบัติซึ่งคือปี พ.ศ. 2394 เนื่องจากพระองค์เป็นผู้สละพระราชทรัพย์เพื่อดำเนินการก่อสร้างโดยโปรดฯ ให้พระพรหมราชวงศ์ (กุกอง) เจ้าเมืองอุบลราชธานีเป็นผู้ดำเนินการ พระพรหมราชวงศ์ (กุกอง) เสียชีวิตในปี พ.ศ. 2406 ดังนั้น พ.ศ. 2394 จึงเป็นปีที่เร็วที่สุดที่อาจจะมีการก่อสร้างวัดนี้ขึ้น และก่อน พ.ศ. 2406 เป็นปีสุดท้ายที่เป็นไปได้ของการก่อสร้าง ในตำนานวัดสุปฏิหารามได้อธิบายไว้ว่า

... พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลาผนวชทรงครองราชย์แล้วไม่นานพระพรหมราชวงศ์ (กุกอง) เจ้าเมืองอุบลฯ เข้ามาราชการในพระนคร ได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท มีกระแสพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ พระพรหมราชวงศ์อาราธนาท่านพนฺธุโลกับท่านเทวธมมี ออกไปปฏิบัติและสร้างวัดให้เป็นสำนักที่อยู่หลักฐาน กระแสร์พระบรมราชโองการอันนั้น เมื่อพระพรหมราชวงศ์กลับบ้านเมืองแล้วได้

¹²⁶ หมุน ไสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป), หน้า 29.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁸ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 19.

ปฏิบัติให้สำเร็จตามพระบรมราชประสงค์ โดยได้ปรึกษาหารือตกลงกัน เห็นว่าที่ท่าเหนือระหว่างเมืองกับบ้านบุงกาแซว เป็นที่สงบเหมาะแก่ผู้ต้องการความสงบ และเป็นทีที่สะดวกแก่การโคจรบิณฑบาต จะไปในเมืองก็ไม่ลำบาก จะไปทางบกทางน้ำก็สะดวกง่าย เพราะอยู่ริมแม่น้ำมูลฝั่งซ้าย ทางทิศตะวันตกของเมือง..."¹²⁹

กล่าวได้ว่าสถานที่ตั้งของวัดเป็นบริเวณที่อยู่ห่างจากตัวเมืองอุบลราชธานีในสมัยนั้นมากพอสมควรเพราะเป็นสุดเขตด้านตะวันตกของเมืองติดฝั่งแม่น้ำมูล แต่เป็นสถานที่สงบเหมาะแก่การปฏิบัติธรรม ในทางปฏิบัติท่านพญูโล(ดี)คงมีส่วนร่วมในการกำหนดสถานที่ด้วยเพราะตำแหน่งที่ตั้งของวัดไม่ได้ห่างจากสำนักทำความวิเวกที่ท่านได้มาสร้างไว้ในช่วงที่ท่านมาจำพรรษาที่เมืองอุบลราชธานีหลังจากอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายแล้ว ชื่อของวัดคือ สุปัญญารามซึ่งแปลว่า ท่าน้ำดี ซึ่งเป็นชื่ออย่างเป็นทางการของวัดนี้และเป็นชื่อพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ถูกเรียกในสมัยแรก ๆ ว่าวัดสุปัดน์ ที่แปลว่า อาศรมของฤๅษีชื่อดี¹³⁰ น่าที่เป็นการอธิบายถึงบทบาทของท่าน พญูโล(ดี)ต่อการสร้างวัดแห่งนี้ และในช่วงหลังจากการก่อสร้างวัดสุปัญญารามได้ไม่นานก็ได้มีการสร้างวัดธรรมยุตอีกแห่งบริเวณสำนักทำความวิเวกของท่านพญูโล(ดี)¹³¹ ซึ่งก็คือวัดศรีทองเป็นวัดธรรมยุตแห่งที่ 2 ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การก่อสร้างวัดสุปัญญารามได้รับพระราชทานเงินจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนวน 800 บาท พระราชทานใหม่ผู้ปฏิบัติวัดที่เรียกว่าเลขวัด 60 คนและพระราชทานนิตยภัตเดือนละ 8 บาท แก่เจ้าอาวาส¹³² ซึ่งคืออัครนิตยภัตประจำเดือนของพระสงฆ์ในระดับชั้นเปรียญ

¹²⁹ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัญญาราม, หน้า 19.

¹³⁰ หมุน ไสยะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี(อย่างสังเขป), หน้า 33.

¹³¹ พระครูวิจิตรธรรมภาณี, "ประวัติวัดศรีทอง," ใน วัดศรีอุบลรัตนาราม จังหวัดอุบลราชธานี (เกี่วระลึกในการเสด็จพระราชดำเนินทรงยกข้อฟ้าผูกพันศิษย์มาและฉลองพระอุโบสถ วันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2511) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ข่าวพาณิชย์, 2511), หน้า 12.

¹³² พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัญญาราม, หน้า 19.

5-6 ประโยค พระครูปลัดและพระครูอิทธิการ¹³³ เนื้อที่ของวัดเมื่อแรกสร้างกว้างและยาวด้านละ 120 เมตร ขุดคูโดยรอบวัดกว้าง 2 เมตรและลึก 150 เซนติเมตร ต่อมาได้มีผู้ถวายที่ดินด้าน ตะวันตกของวัดเพิ่มขึ้นทำให้ความยาวของวัดเพิ่มขึ้นอีก 80 เมตร สิ่งก่อสร้างที่สำคัญคือ พระอุโบสถเป็นอาคารอิฐ นอกจากนี้ยกเว้นเพียงกุฏิของเจ้าอาวาสซึ่งจะเป็นอาคารก่ออิฐ ในชั้นล่างนอกจากนี้สร้างด้วยไม้ทั้งสิ้น พระอุโบสถตั้งอยู่บริเวณใจกลางของวัดหันหน้าไป ทางทิศตะวันออก พระอุโบสถกว้าง 16 เมตรยาว 23 เมตรเสาเป็นไม้แก่นก่ออิฐ โอบเสาส่วนเฉลี่ยหลังคาโดยรอบลดเป็น 2 ชั้น ส่วนบนเป็นหลังคาชั้นเดียวมีช่อฟ้าใบระกา ประดับกระจกหน้าบรรณด้านตะวันออกสลักเป็นลายเครือ ด้านตะวันตกเป็นลายดอกไม้วาง หลังคามุงกระเบื้องไม้พื้นปูกระเบื้องดินเผา เมื่อก่อสร้างเสร็จแล้วอาราธนาท่านเทศุโส(เต) เป็นเจ้าอาวาสท่านเทวหมี่(ม้าว) เป็นรองเจ้าอาวาส รวมทั้งท่านคุณสมบุโน(กำ)ก็ได้ มาพำนักอยู่ด้วย¹³⁴ ท่านทั้งสามก็ได้ร่วมกันเผยแพร่คำสอนแนวปฏิบัติแบบธรรมยุตออกไป

องค์ประกอบของธรรมยุติกนิกายที่สร้างความเลื่อมใสขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายและการปฏิเสศความคงอยู่ของคณะสงฆ์เดิม โดยที่ว่า ศาสตราจารย์เดมิอันอันตรธานไปแล้ว และธรรมยุติกนิกายนั้นสืบเชื้อสายมาจากศาสนวงศ์ที่แท้จริง บริสุทธิถูกต้อง การยืนยันของธรรมยุตนอกจากเป็นการแสดงออกด้วยการอธิบายแนวคิดนี้ การเน้นวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดให้ตรงตามพระธรรมวินัย เป็นการสร้างความเลื่อมใสแก่สาธารณ ได้เป็นอย่างดี ผู้ที่จะอุปสมบทในธรรมยุตต้องมีการคัดเลือกว่าเป็นผู้จะมั่นคงในพระศาสนา¹³⁵ ถ้าเป็นพระสงฆ์ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตต้องผ่านกระบวนการคัดเลือกก่อน ซึ่งเป็นไปได้ที่อาจไม่สามารถผ่านการคัดเลือก เช่นกรณีพระสงฆ์จากเมืองหนองบัวลำภูเดินทางเข้ามายัง กรุงเทพฯ ได้ เข้ามาอาศัยอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม โดยต้องการเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกาย

¹³³ กระทรวงธรรมการ, ทำเนียบสมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ นคร : ม.ป.ท., 2467).

หน้า 124.

¹³⁴ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุทัศน์าราม, หน้า 21.

¹³⁵ เรื่องเดียวกัน.

และศึกษาปริยัติธรรม แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ¹³⁶ ทำให้ต้องหันมาขอเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็น
 ธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานี เช่น ท่านธมฺมธีโร(แสง) เดินทางมาจากเมืองหนองบัวลำภู¹³⁷
 มาขอเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตที่วัดศรีทองในเมืองอุบลราชธานีแทนและต้องเล่าเรียนพอ
 สมควรแก่ภาวะ¹³⁸ เป็นเวลาเกือบ 10 ปี จึงสิ้นสุดกระบวนการและกลับไปยังท้องถิ่นของท่าน

พระสงฆ์ที่อุปสมบทในธรรมยุติกนิกายมักจะใช้เวลาในขั้นตอนของการศึกษา
 เล่าเรียนตามสำนักศึกษาปริยัติธรรมของธรรมยุตเป็นเวลาค่อนข้างนาน ก่อนที่จะเดินทางกลับ
 ไปยังท้องถิ่นเพื่อเผยแพร่หลักธรรมและแนวปฏิบัติของธรรมยุตในท้องถิ่นของตน ประมาณว่า
 ท่าน พญฺุโล(ดี) เดินทางเข้ากรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2369 เปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุต
 ประมาณปี พ.ศ. 2372-2379 และกลับไปเมืองอุบลราชธานีอย่างรวดเร็วที่สุดในปี พ.ศ. 2394
 อย่างน้อยท่านอยู่ศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ ถึง 15 ปี ท่านเทวธมฺมี(มี้ว) เดินทางเข้า
 กรุงเทพฯ และเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตในปี พ.ศ. 2385 และกลับเมืองอุบลราชธานีพร้อม
 ท่านพญฺุโล(ดี) ท่านจึงอยู่ในกรุงเทพฯ ถึง 9 ปีเป็นอย่างน้อย แม้แต่การศึกษาปริยัติธรรม
 ในท้องถิ่นเองก็ใช้การไบน้อยไปกว่านั้น ท่านธมฺมธีโร(แสง) ต้องอยู่เล่าเรียนพอสมควรแก่ภาวะ
 เป็นเวลาเกือบ 10 ปี* จึงได้กลับไปจำพรรษาอยู่ที่วัดในเมืองหนองบัวลำภู

การฝึกหัดอบรมก่อนเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตเป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติก่อนเป็นระยะ
 เวลาหนึ่ง พระจันทร์ต่อมาคือพระเทพสิทธิอาจารย์(เขมโย จันทร์) เดินทางจากเมือง
 นครพนมมายังเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2446 ต้องอบรมปฏิบัติข้อวัตรต่าง ๆ ฝึกซ้อมอักษร
 ฐานกรณ์ คำขอรับที่พิธีกรรมให้ถูกต้องตามภาษาบาลีตลอดถึงการฝึกซ้อมบทสวดมนต์ต่าง ๆ

¹³⁶ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 19.

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน.

*พิจารณาจากกาที่ท่านธมฺมธีโร(แสง) ได้ท่านเทวธมฺมี(มี้ว) เป็นพระอุปัชฌาย์
 ซึ่งท่านเทวธมฺมี(มี้ว) มรณภาพในปี พ.ศ. 2433 และท่านธมฺมธีโร(แสง) ได้เดินทางกลับ
 ไปจำพรรษาที่วัดมหาชัย เมืองหนองบัวลำภู ในปี พ.ศ. 2441 ประมาณระยะเวลาที่ต้องศึกษา
 เล่าเรียนในสำนักธรรมยุตในเมืองอุบลราชธานี อย่างน้อยเกือบ 10 ปี

ตารางที่ 1 แสดงอายุ, ช่วงเวลาที่อุปสมบท, ฤกษ์ดีเป็นธรรมยุต, การเดินทางเข้า
กรุงเทพฯ และกลับมายังที่ท้องถิ่นของพระสงฆ์ธรรมยุตบางรูป

	เกิด	อุปสมบท	ฤกษ์ดีเป็น ธรรมยุต	เข้ากรุงเทพฯ	กลับท้องถิ่น	มรณภาพ
พระพนสุโล (ดี) *	23417	23617	23727	23697	2394	24117
พระเทวธมมี (มีาว)	2361	2381	2385	2385	2394	2433
พระอริยภวี่ (อ่อน)	2388	2408	2408	2412	2434	2446
พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์)	2399	2420	2420	2423	2430	2475
สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสฺโส อ้วน)	2401	2430	2430	2433	2440	2499

ที่มา

พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 28-58.

ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านับลิตตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)
พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 3-12.

หม่น โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป),
หน้า 30-34.

* เนื่องจากประวัติของท่านพนสุโล (ดี) ไม่สามารถระบุปี พ.ศ. ที่แน่นอนได้ปี พ.ศ. ต่าง ๆ
ที่ระบุไว้เป็นการคาดคะเนจากหลักฐานข้างเคียง

เป็นเวลา 4 เดือนจึงไปประกอบพิธีทำพิธีกรรมปฏิบัติ เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตได้¹³⁹

วัตรปฏิบัติของธรรมยุติกนิกาย ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในช่วงนี้มีการแบ่งเวลาเป็นส่วน ๆ ในแต่ละวัน โดย 04.00 นาฬิกา ตีระฆังสัญญาณตื่นให้หัวพระสวดมนต์ในกุฏิของตน ท่องบ่นสาธยาย ไปจนเวลาย่ำรุ่งก็จะออกนิเทศบาท กลับจากนิเทศบาททำวัตรเช้าก่อนนั้น เวลา 08.30 นาฬิกา บอกริษิตีธรรมเวลา 11.00 นาฬิกา หยุดพักจำวัดเวลา 13.00 นาฬิกา บอกริษิตีธรรมเวลา 15.30 นาฬิกา เลิกแล้วลงสรงน้ำเวลา 16.30 นาฬิกา ตีระฆังสัญญาณฟังเทศน์ที่ศาลาการเปรียญพร้อมทั้งพระเถรอุบาสกอุบาสิกาเวลา 20.00 นาฬิกา ตีระฆังสัญญาณให้หัวพระสวดมนต์เวลา 22.00 นาฬิกา ตีระฆังสัญญาณเลิกการท่องบ่นสาธยายเข้าที่ให้หัวพระสวดมนต์ที่กุฏิของตนแล้วจำวัด และเริ่มต้นใหม่อีกครั้งในเวลา 04.00 นาฬิกา¹⁴⁰ การรักษาเวลาในการตีระฆังสัญญาณได้ปฏิบัติอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะช่วงแรกยังไม่มียานาฬิกาใช้กำหนดเวลา ต้องใช้กะลามะพร้าวเจาะให้เป็นรูพอควรวางบนน้ำในถังกะเวลาพอน้ำไหลเข้าเต็มจนกะลานั้นจมได้เวลาเป็นนาฬิกาหนึ่ง หรือใช้เปลือกมะพร้าวขึ้นเป็นเชือกชุดกะเป็นระยยะพอดีชั่วโมงแล้วมีเครื่องหมายไว้ เอาไฟจุดปล่อยให้ไหม้ไปจนหมดระยะนั้นเป็นชั่วโมงนาฬิกาหนึ่ง¹⁴¹ การจำวัดเวลาเช่นนี้ผู้ที่ทำหน้าที่รักษาเวลาต้องระมัดระวังคอยดูแลอย่างมาก จนกระทั่งปี พ.ศ. 2429¹⁴² จึงมีนาฬิกาเป็นเครื่องวัดเวลา

การปฏิบัติปฏิบัติของธรรมยุตยังคงรักษาแนวทางปฏิบัติของสำนักธรรมยุตในกรุงเทพฯ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสโส อ้วน) กล่าวถึงแนวทางของธรรมยุตนั้นจะยกตัวอย่างพระจริยาวัตรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประพาศติมาแล้วให้ศิษย์ฟังเพื่อให้

¹³⁹ เทพสิทธาจารย์อนุสรณ์ (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์

(คณะศิษยานุศิษย์พิมพ์อุทิศถวาย ท่านเจ้าคุณปู่พระเทพสิทธาจารย์ (เขมยเถระ จันทร์ สุวรรณมาโจ) ใน งานเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ พระเทพสิทธาจารย์ ฌ เมรุ วัดศรีเทพประดิษฐาราม อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม วัดเส้าที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ. 2527), หน้า 24-25.

¹⁴⁰ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุโขทัยาราม, หน้า 30-31.

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน.

ถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง¹⁴³ ในแต่ละวันได้แบ่งเวลาเป็นส่วน ๆ เป็นเวลาเล่าเรียน เวลาฟังเทศน์ เวลาไหว้พระสวดมนต์ เวลาท่องบ่นสาธยาย เวลาจำวัด เวลาที่ตื่น แต่อย่างไรยังมีข้อจำกัดอยู่บ้าง เช่น มีพระสงฆ์จำนวนไม่มากนักที่สามารถ "บอกปริยัติธรรม" ได้ในเขตเมืองอุบลราชธานี เมื่อท่านพญฺ์โล (ดี) ไปอยู่ยังเมืองพิบูลแล้วมีเพียงท่านเทวธมมีเท่านั้นที่เป็นอาจารย์บอกหนังสือได้ นอกจากนี้ปฏิปทาของธรรมยุติกนิกายมีลักษณะคล้ายเป็นพระชุดดั่งกรรมฐานชอบที่วิเวก สถานที่ตั้งวัดธรรมยุตหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ วัดสุปฏิหารามและวัดศรีทองอยู่ในเขตที่สังกัดเหมาะแก่ผู้ต้องการความสงบ นอกจากนี้พระสงฆ์ธรรมยุตในวัดเหล่านี้ก็ยังออกแสวงหาสถานที่ที่สามารถออกไปทำความวิเวกได้มากกว่านี้กรณี ท่านสงฆฺวชิโต (พูน) ที่ออกไปตั้งวัดบ้านกลางและวัดบ้านผึ้ง พระจันทร์ (พระอุบาลีคณฺเฒ่าจารย์ สิริจันโท จันทร) เคยไปปลุกกุฏิอยู่ในป่าบริเวณบ้านหนองไหล¹⁴⁴ หรือในการที่ท่านพญฺ์โล (ดี) ในปีอื่นจะเป็นที่สุดแห่งอายุสังขารเมื่ออธิษฐานกาลเช่นนั้นก็ได้อุบายที่มั่นคงมั่นในเนสัชชีกุศลคือถือการไม่นอนเป็นวัตรตลอดสามเดือนเช่นเดียวกับพระจักขุปาลเถระ¹⁴⁵ เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งที่ปรากฏในพระไตรปิฎก¹⁴⁶ โดยที่ปฏิปทาของพระจักขุปาลเถระเป็นทางด้านชุดดั่งกรรมฐาน ข้อที่น่าสังเกตด้วยคือพระจักขุปาลเถระอุปสมบทในพระพุทธศาสนาเมื่อมีอายุมากพอสมควรแล้วจึงไม่สะดวกต่อการศึกษาพระธรรมวินัยจึงยึดการปฏิบัติกรรมฐานเป็นหนทางในการหลุดพ้นแทนและสามารถประสบความสำเร็จ¹⁴⁷ ท่านพญฺ์โล (ดี) เองได้เปลี่ยนแปลงลักษณะเป็นธรรมยุตินิกายเมื่อมีอายุมากพอสมควรแล้วเช่นกัน

¹⁴³ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 30.

¹⁴⁴ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคณฺเฒ่าจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาไทยสี่ส่วน, หน้า 12.

¹⁴⁵ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 27.

¹⁴⁶ กรมการศาสนา, "พระสุตตันตปิฎก เล่ม 18 ขุททกนิกาย วิมาน-เปตวัตถุเถระเทวีธาตา," ใน พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 26 พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2526), หน้า 232.

¹⁴⁷ พระจักขุปาลเถระ (กรุงเทพมหานคร : พุทธอุปลัมการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 1-25.

การชดุดงค์กรรมฐานเป็นวัตรปฏิบัติที่ธรรมยุติกนิกาย ได้มีการปฏิบัติมาก่อน วชิรญาณภิกษุ ได้เสด็จออกชดุดงค์ไปนมัสการปูชนียวัตถุสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาและเผยแพร่หลักธรรมหลายครั้ง ซึ่งสามารถเสริมบารมีจากการปฏิบัติชดุดงค์วัตรทั้งจากการเทศนาธรรมการแสดงคุณสมบัติบางประการ เช่น การปฏิบัติตนเป็นพระสงฆ์ที่เคร่งครัดในพระวินัยสร้างความเลื่อมใสและซุกงใจให้ผู้อื่นเชื่อมั่นถึงการปฏิบัติธรรมตามแนวทางของธรรมยุต เป็นหนทางที่เหมาะสมต่อการหลุดพ้น นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงปฎิหาริย์อันเป็นบุญบารมีเฉพาะตัวขึ้นด้วย ในกรณีของวชิรญาณภิกษุมีการกล่าวถึงปฎิหาริย์อันแสดงถึงบุญบารมีจากการเสด็จออกชดุดงค์อยู่บ่อยครั้ง เช่น การทรงชดุดงค์ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์และอธิษฐานขอพระบรมธาตุในปี พ.ศ. 2374 หรือการเสด็จไปนมัสการปูชนียสถานในเมืองเหนือและประพาสทอดพระเนตรภูมิลำเนาบ้านเมืองระหว่างทางในปี พ.ศ. 2376¹⁴⁸ ได้มีการเล่าลือถึงปฎิหาริย์จากบารมีของวชิรญาณภิกษุ ทำให้สามารถดึงดูดความศรัทธาได้ทั้งจากราษฎรและพระสงฆ์ได้ด้วย

ในส่วนของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มเห็นแนวโน้มของการปฏิบัติชดุดงค์วัตรบ้างแล้ว เช่น ในกรณีการเลือกสถานที่ตั้งวัดธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานีได้เลือกสถานที่สงบวิเวก แต่อย่างไรก็ตามปฏิปทาของผู้นำธรรมยุติกนิกายในเมืองอุบลราชธานีในช่วงนั้นยังมีลักษณะ "นิสัยชอบอยู่ไม่ชอบเที่ยว"¹⁴⁹ การเริ่มออกไปทำความวิเวกของท่านสงฆมรุธิโต (พูน) ที่วัดบ้านกลางและวัดบ้านผึ้งก็อยู่ในสถานที่ที่ไม่ไกลจากเขตตัวเมืองอุบลราชธานีมากนัก แต่พบว่าความสนใจต่อการปฏิบัติชดุดงค์วัตรของพระสงฆ์ธรรมยุต เป็นสิ่งที่ถูกปลูกฝังต่อเนื่องมาจากส่วนกลางด้วย พระสงฆ์ธรรมยุตแม้จะไม่ออกชดุดงค์แต่ก็จะยึดสถานที่ที่สงบเป็นที่อาศัย จนมีการกล่าวว่าเป็นการ "ทำความวิเวกตามแบบลัทธิของพระจอมเกล้า"¹⁵⁰ พระสงฆ์ธรรมยุตในช่วงหลังจากนี้ เช่น พระอุปาสิตคุณูปมาจารย์ (สีวิจิตร โท จันทร) ได้ตั้งปฏิปทาไว้ว่าหลังจาก

¹⁴⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. "เรื่องราวประวัติในรัชกาลที่ 4 มหามกุฏราชานุสรณ์," ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 7-8.

¹⁴⁹ พระพรหมมุนี. ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 29.

¹⁵⁰ หมุน โสมะจิติ. ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป), หน้า 29.

ศึกษาปริยัติธรรมจนสามารถ "แปลหนังสือพจนานุกรมได้แล้ว ก็จะไปศึกษาทางวิปัสสนาธุระ"¹⁵¹ และที่น่าสนใจก็คือมีพระสงฆ์ท้องถิ่นที่ "อัยยาสันยอมไปในสมณะวิปัสสนา และพอใจแนะนำสั่งสอนผู้อื่นไปในทางนั้น... เป็นผู้ใฝ่ใจตรงค้ำวตร... ชอบวิเวกและไมติดถิ่นที่อยู่ต้องเดินธุดงค์ไปหาวิเวก"¹⁵² เช่น พระอาจารย์เสาร์ (กนตสีโล) ได้มาเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตในเวลาต่อมา พระสงฆ์ในกลุ่มนี้จะพอใจในการออกธุดงค์วัตรซึ่งเป็นการเผยแพร่คติของธรรมยุติกนิกายออกไปได้เป็นอย่างดี สามารถไปคัดเลือกและนำพระสงฆ์สามเณรจากท้องถิ่นต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาอุปสมบทในสำนักของธรรมยุติกนิกาย ซึ่งขณะนั้นอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี เพื่อเดินทางกลับไปเผยแพร่คติของธรรมยุตในท้องถิ่นของตนเมื่อผ่านการศึกษาธรรมแล้ว เช่น การออกธุดงค์กรรมฐานของพระอาจารย์เสาร์ (กนตสีโล) และคณะ ซึ่งมีพระอาจารย์มั่น (ภุชงค์โต) พระปัญญาพิศาลเถร (จูตปัญญา หนู) ในปี พ.ศ. 2445 เมื่อผ่านเมืองนครพนมได้แวะแสดงธรรมแก่ประชาชนในเมืองนั้นและด้วยความร่วมมือจากข้าหลวงประจำเมืองซึ่งช่วย "คัดเลือกพระภิกษุ สามเณรผู้เฉลียวฉลาด มีความประพฤติดี มีความพอใจและสมัครใจที่จะรับการทำนุหิกกรรมเป็นพระภิกษุ สามเณรธรรมยุต... มีอัยยาคีย์ที่เห็นว่ามั่นคงหนักแน่นในพระธรรมวินัย"¹⁵³ ทำให้สามารถคัดเลือกพระสงฆ์สามเณร ได้จำนวนหนึ่งและนำไปอุปสมบทในธรรมยุติกนิกาย เป็นอีกทางหนึ่งในการขยายธรรมยุติกนิกายออกไปจนพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนาธุระกลุ่มนี้ได้รับการยกย่องว่าเป็นแรงสำคัญในการ "ชักนำให้

¹⁵¹ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 14.

¹⁵² กรมศิลปากร, หนังสือเรื่องทำวัญหรือเจือง (สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า ลังคนายกพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระสาสน์ติก (ชิตเสโน เสน) พระครูวิโรจน์ (เนตโร รอด) และในงานชานะกิจศพพระมหารัตน์ ภูฏาปาโล กับ พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ที่จังหวัดอุบลราชธานี วันที่ 10-16 เมษายน 2486) (กรุงเทพฯ นคร : ม.ป.ท., 2486), หน้า (6).

¹⁵³ เทพพิทยาจารย์ยานสารณ์ (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, หน้า 28.

บรรพชิตและครุหัสถ์นิคมยิมขันธ์ ในสมัยมาปฏิบัติ"¹⁵⁴

จากข้อจำกัดที่ขาดพระสงฆ์ธรรมยุตที่สามารถสอนปริยัติธรรมในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การส่งพระสงฆ์รุ่นใหม่ ๆ จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อเดินไป ไปศึกษาปริยัติธรรมในสำนักธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ จึงยังปฏิบัติอยู่เสมอ และได้มีการจัดระบบที่ชัดเจนมากขึ้น เช่น การกำหนดอายุของพระสงฆ์ที่สมควรที่จะเดินทางไปศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ อยู่ในราว 24 ปี¹⁵⁵ การสั่งให้ไปนมัสการพระแก้วมรกต เพื่อมอบกายถวายชีวิตอธิษฐานตามประสงค์เป็นกำลังในในการที่จะปฏิบัติและศึกษาปริยัติธรรม การให้ข้อสั่งเกิดถึงการเข้าไปศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ โดย "ให้สั่งเกิดวัดวัดใดเป็นวัดใหญ่มีพระเณรมาก เขาจะบอกว่า เป็นวัดไม่ดี ไม่ควรอยู่ที่ตามอย่าเชื่อ ให้ไปอยู่วัดนั้นแหละ เขามีตออยู่ในที่นั้น เขาจึงมากให้ไปเลือกเอาวัดใดมีพระเณรน้อย เขาจะชมว่าเป็นวัดดีควรอยู่ที่อย่าเชื่อ มันมีข้าวอยู่ในที่นั่นมันจึงน้อย" นอกจากนี้การร่วมสมาคมกับคนหนุ่มมากก็ได้รับการสั่งสอนโดยเฉพาะการไปอยู่ร่วมกับผู้ใดที่ต้องพึ่งพาอาศัยเป็นเจ้าเป็นนาย ถ้านิสัยไม่ถูกกันอย่าอยู่จะมีความผิดได้ให้สั่งเกิด "ถ้าท่านประพฤติอย่างไร ท่านทำกิจสิ่งไรเป็นที่ไม่ชอบใจของเรา เราทำสิ่งไรประพฤติอย่างไรเป็นที่ไม่ชอบใจของท่านชื่อว่านิสัยไม่กินกัน รับผิดชอบไปอยู่ที่อื่น ถ้าท่านทำสิ่งไรประพฤติสิ่งไรก็เป็นที่ชอบใจเรา เราทำสิ่งไรประพฤติสิ่งไรก็เป็นที่ชอบใจท่านอย่างนั้นชื่อว่านิสัยกินกัน"¹⁵⁶ หลังจากช่วงนี้ได้ปรากฏพระสงฆ์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เข้ามาศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ และได้กลับไปมีบทบาททางด้านศาสนาในท้องถิ่นเดิม อาทิ ท่านสงฆมรฤชโชโต(ทุม), พระปลัดผา, พระอริยภว(ธมมรฤชโชโต อ่อน), พระอุบาลีคุณูปมาจารย์(สิริจันโท จันทร์), พระมหาอินทวโส(แก้ว), พระมหาจิตตาโภา(ล้อม), พระปลัดห่วน, พระใบฎีกาสา, พระเทียบ, พระกา, พระสีโห เป็นต้น

กล่าวได้ว่าจากความเคลื่อนไหวด้านศาสนาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีการส่งเสริมให้มีการศึกษาพระธรรมวินัยในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อความบริสุทธิ์ของหลักคำสอนของพุทธศาสนา เช่น การสังคายนาพระไตรปิฎก การจัดสอบปริยัติธรรม เป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านศาสนาอย่างมากในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ การเกิดธรรมยุติกนิกายเป็นส่วนหนึ่งของความ

¹⁵⁴ กรมศิลปากร, หนังสือเรื่องท้าวฮุ่งหรือเจ็อง, หน้า (1).

¹⁵⁵ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 31.

¹⁵⁶ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัตติ(พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)

เคลื่อนไหวนี้ โดยธรรมเนียมปฏิบัติภายในวัดปฏิบัติของพระสงฆ์ให้เคร่งครัดมากขึ้นให้ถูกต้องสมบูรณ์ตามพระธรรมวินัย รวมทั้งการใช้หลักเหตุผลนิยมซึ่งสอดคล้องกับโลกทัศน์ของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป เมื่อวิวัฒนาการของผู้ก่อตั้งธรรมเนียมปฏิบัติภายในนครองราชย์สมบัติเป็นรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ธรรมเนียมปฏิบัติภายในได้รับความสนับสนุนเพิ่มมากขึ้น และขยายตัวออกไปทั้งในกรุงเทพฯ และส่วนภูมิภาค รวมทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ข้อเด่นของธรรมเนียมปฏิบัติภายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่สามารถดึงดูดให้พระสงฆ์และประชาชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ให้เข้ามาอุปสมบทในนิกายมาจากลักษณะพื้นฐานของธรรมเนียมปฏิบัติที่มีวัดปฏิบัติที่เคร่งครัด เพื่อให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยและการส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรม ธรรมเนียมปฏิบัติภายในจึงเป็นทางเลือกใหม่สำหรับผู้ต้องการอุปสมบทเพื่อศึกษาปริยัติธรรมอย่างจริงจัง และนอกจากนี้การอุปสมบทในธรรมเนียมปฏิบัติภายในยังได้รับโอกาสหลาย ๆ อย่างเป็นพิเศษ เช่น ข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลอีสานพระราชทานพระราชทรัพย์ถวายพระสงฆ์ธรรมยุตในเขตเมืองอุบลราชธานีเป็นประจำทุกเดือนมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434¹⁵⁷ หรือในการศึกษาของวัดธรรมยุต นอกจากจะศึกษาปริยัติธรรมแล้วยังสอนความรู้ในด้านอื่นด้วย เช่น วิชาเลข วิชาภาษาไทย¹⁵⁸ ซึ่งได้มีการสอนวิชาเหล่านี้ให้กับพระสงฆ์และสามเณรธรรมยุตตั้งแต่นั้นมาในปี พ.ศ. 2411 เป็นอย่างช้า ซึ่งจากรายงานสภาพของเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2434 กล่าวว่ามีผู้นับถือศาสนาไทยอยู่เพียงร้อยละหนึ่งรู้จักการคิดเลขอยู่เพียงพันละสองถึงสามคนเท่านั้น¹⁵⁹ จึงพอที่จะกล่าวได้ว่าวัดธรรมยุตเป็นแหล่งความรู้ที่ค่อนข้างจะสำคัญมากสำหรับการศึกษาแบบใหม่ในเขตเมืองอุบลราชธานี

พื้นฐานทางการศึกษาของธรรมเนียมปฏิบัติภายในจึงเปิดโอกาสให้กับการเลื่อนสถานะภาพทางสังคมได้เป็นอย่างดี เช่น เมื่อมีการส่งข้าราชการจากกรุงเทพฯ เข้ามาจัดการปกครองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีรายงานถึงความต้องการคนในท้องถิ่นที่มีความรู้ภาษาไทย คิดเลข

¹⁵⁷ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 40.

¹⁵⁸ ประวัติพระเทพวราคมและผลงานของท่านกับอดีตประวัตติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาไทยสาม, หน้า 5.

¹⁵⁹ "กรมหมื่นสรรพลักษณ์ประสงค์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5, ม. 57/5.

เกินเข้ารับราชการ¹⁶⁰ นอกจากนี้พระสงฆ์ธรรมยุตที่เข้าไปศึกษาปริยัติธรรมต่อในกรุงเทพฯ ก็จะสามารถเพิ่มพูนความรู้ให้สูงขึ้น ตัวอย่างของพระยาวิจิตรธรรมปริวัฒน์ (คำ พรหมกลีกร) ช่วยชี้ให้เห็นถึงโอกาสของพระสงฆ์ธรรมยุตที่มีความรู้ปริยัติธรรมและลาสิกขาบทยอมรับราชการก็สามารถเลื่อนสถานภาพของตนได้¹⁶¹ โอกาสเช่นนี้ที่น่าที่จะเป็นเหตุผลหนึ่งที่แฝงอยู่ในความคิดของผู้อุปสมบทและศึกษาปริยัติธรรม เช่น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร) เคยแสดงความต้องการที่จะลาสิกขาบทยเพื่อออกมารับราชการเช่นกัน แต่ท่านได้เปลี่ยนใจที่จะอยู่ในสมณเพศตลอดไปแทน¹⁶²

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มต้นขึ้นจากการที่มีพระสงฆ์จากเมืองอุบลราชธานีเดินทางไปเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกายที่กรุงเทพฯ และได้กลับมาเผยแพร่คตินี้ของธรรมยุติกนิกายในท้องถิ่นของท่าน แต่ยังไม่มียุติธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเริ่มมีการก่อสร้างวัดธรรมยุติกนิกายขึ้นที่เมืองอุบลราชธานีในราวปี พ.ศ. 2394 เพื่อเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมและเผยแพร่คตินี้ของธรรมยุติกนิกาย จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเห็นได้ว่าจะเริ่มมีพระสงฆ์และประชาชนเข้ามาอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายและหลังจากได้มีการตั้งพระอุปัชฌาย์ของธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานีแล้วก็ทำให้การอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสะดวกขึ้น จึงได้เริ่มมีผู้สนใจที่จะอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายจากท้องถิ่นอื่น ๆ ไม่เฉพาะแต่จากเขตเมืองอุบลราชธานีเข้ามาอุปสมบทเพิ่มขึ้น และเห็นกำลังในการแพร่ขยายคตินี้ของธรรมยุติกนิกายออกไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป

¹⁶⁰ "กรมหมื่นสรรพนสิทธิประสงค์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5, ม. 57/5.

¹⁶¹ ไตรศกumar ทองสิง-จันทร กานภายัน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 64-65.

¹⁶² ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัตินี้ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาไทยสาม, หน้า 14.